

grupa autora

**MALA ČITANKA
O DIJALOGU**

Grupa autora
Mala čitanka o dijalogu

Izdavač
Nansen dijalog centar - Crna Gora

Za izdavača
Boris Raonić

Tehnički urednik
Aleksandar Pajević

Štampa
Grafo Crna Gora, Podgorica

Tiraž
500 primjeraka

Nansen Dijalog Centar - Crna Gora

Adresa: Vukice Mitrović 8, Podgorica

Telefon: 081 655 295, 655 299

Faks: 081 655 305

E-mail: info@ndcmn.org

www.ndcmn.org

www.nansen-dialogue.net

MALA ČITANKA O DIJALOGU

Januar 2005. godine

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
dr Savo LAUŠEVIĆ DIJALOG O DIJALOGU.....	9
dr Sonja TOMOVIĆ-ŠUNDIĆ DIJALOG I SPORAZUMJEVANJE	14
dr Ratko BOŽOVIĆ POVRATAK DIJALOGA	21
dr Djuro ŠUŠNJIĆ UMEĆE VOĐENJA DIJALOGA	31
dr Radovan RADONJIĆ DIJALOG	40
Čedomir ČUPIĆ DIJALOG U POLITICI	46
Dr Steinar BRYN NANSEN DIJALOG	51
dr Srđa PAVLOVIĆ SAN O DEMOKRATIJI: DIJALOG I DRUŠTVENA STVARNOST U CRNOJ GORI.....	61
Goran LOJANČIĆ WWW.DIJALOG.COM.....	73
Boris RAONIĆ NEDOUMICE O DIJALOGU	80

PREDGOVOR

Nansen dijalog centar u Crnoj Gori od početka svoga rada, već pet godina, posvećen je promociji dijaloga kao početka rješavanja konflikata, i u tom cilju okuplja veliki broj, uglavnom mladih ljudi. Promocija dijaloga je osnova našeg rada i u tom cilju organizovali smo veliki broj seminara, predavanja, okruglih stolova i radionica.

Ova čitanka, koju na naše zadovoljstvo držite u rukama, predstavlja zbornik radova pripremljenih za serijal okruglih stolova "Dijalog o dijalogu", koje smo organizovali širom Crne Gore početkom 2002. godine. Na njima su naši gosti govorili o pojmu dijaloga, iz ugla svoje struke – filozofije, sociologije, antropologije, ali i na osnovu empirijskih saznanja. Do sada su objavljena 3 izdanja, sa ukupnim tiražom od 2000 primjeraka, a uporedo sa ovim četvrtim izdanjem, iz štampe će izaći i izdanje na albanskom jeziku.

Crna Gora kao društvo sa autoritativnom tradicijom, tek se u posljednje vrijeme susrijeće sa dijalogom kao sredstvom komuniciranja. Zbog toga od početka našeg rada, naišli smo na veliki broj onih koji su sa skepsom gledali na našu misiju, smatrajući da je iz više razloga dijalog u Crnoj Gori nemoguć. Tek posljednjih par godina dijalog se pojavljuje kao vrijednost u našem političkom životu. Međutim, taj napredak je više nego skroman. Debate, monolog i nagovor jedini su načini komuniciranja ljudi sa suprotavljenim mišljenjima i stavovima, a svaka spremnost na dijalog se smatra znakom slabosti. Ova knjiga predstavlja skroman doprinos koji činimo promociji dijaloga u Crnoj Gori.

"Mala čitanka o dijalogu" je objavljena da bi svima pomogla da steknu osnovna znanja o dijalogu, zainteresuju se za njegovo dalje proučavanje ili osvježi znanja i vještine dijaloga koje već posjedujete. Biće nam zadovoljstvo ako vam "Mala čitanka o dijalogu" pomogne da naučite nešto novo i vještinu dijaloga sprovedite u svakodnevnom životu.

Na kraju, želim da izrazim veliku zahvalnost autorima tekstova, svima vama koji ste učestvovali u ostalim aktivnostima Nansen dijalog centra, kao i vama koji podržavate razvoj dijaloga i koristite ga kao sredstvo komuniciranja.

*Boris Raonić
koordinator NDC-a*

др Саво ЛАУШЕВИЋ

ДИЈАЛОГ О ДИЈАЛОГУ

Разговор о дијалогу претпоставља дубину и екстензивност многих знања која залазе у различите области. Пошто је ријеч о једном од основних феномена човјековог односа према свијету и другимима и заједници дијалог је у основи сваке културе, посебно европске.

Дијалог је предмет истраживања многих наука: философије, еологије, лингвистике, комуникологије, психологије и других. Разговор о дијалогу је обухватан и тиче се многих проблемских комплекса као што су следећи: језик и дијалог, дијалог и монолог, личност и дијалог, дијалог и други, дијалог и одговорност за другог и заједницу, дијалог и заједница, дијалог и моћ, солилоквиј - разговор са самим собом, фингирање дијалога, дијалог - комуникација - инфомација, сајберкултура и дијалог, медији и дијалог, дијалог као етичкополитичка, теолошка, естетичка форма. Дијалог - философска форма тражења истине, дијалог и конфликтност, толеранција и дијалог, компромис и дијалог.

Шта је битно у дијалогу већ нам казује и етимологија грчке ријечи **Δια-λογος**. Дијалог (речица **δια** у старогрчким сложеницама означава кретање, међусобни однос, растављање и надметање) упућује на обавезујућу, облигаторну, комуникативну форму према другом који је у разговору. Са друге стране учесници разговора су обавезни према предмету о којем се разговор води. Пошто смо бића обдарена говором укупна стварност нас обавезује на ријеч (λογος) на изрицање, а Други нас обавезује на разговор. Дар језика који смо добили нас упућује на говорење и разговарање. Чак и када ћутимо ми се

крећемо у могућностима језика. Моја ријеч тражи сродну, не исту, већ различиту.

Грчко *λογος* долази од глагола *λεγο*, метнути, сакупњати, састављати, изабрати, говорити, рећи, бесједити, изјавити. Логос је изведена именица од глагола *лего* (*λεγο*) и у основи носи два скупа значења. Један се везује за семантички потенцијал **ријечи** (једна ријеч, изрека, одлука, доказ, бесједа, писани текст). Други скуп се тиче **разума, ума** (расуђивања, оправдања, процјена, излагања, оправдања). *Διαλογος* се тешко преводи, он долази од глагола **dialegomai** што значи размишљати, просуђивати, разговарати, расправљати, говорити, прорачунавати, па чак и забављати се. За Грке **сврха** је било оно кључно у дијалогу. Њихови разговори су имали углавном двије опште сврхе: прва је била истина, ако је у питању теоријски дијалог, а друга сврха је био споразум о општем добру, ако је у питању практична философија, односно етичко-политичко поље.

Дијалог је за античке Грке био опште добро сваког слободног човјека. Због тога су философски проблеми изазивали толике слободне дискусије свих образованих слојева. Циљ таквих дијалога је био да се дође до истине, а не дијалог ради дијалога. У нашем времену преовлађују други циљеви корисност и ефикасност, инструменталност и интересност, зато и дијалог постаје профана форма која се често первертира и неријетко преокреће у моћ и насиље. Умјесто философије која је привлачила старе Грке, модерног човјека привлаче моћ у разним формама испољавања.

Али, не треба заборавити да европски човјек у духовном смислу, потиче из Старе Грчке и Библије. То је човјек који размишља према **идеји** и који схвата и поштује **светост** као крајњу вриједност.

Отуда је философија европски континент, она је не само једна врста сазнања, већ оно оквирно што омогућава европски идентитет. Тај идентитет је је у битном смислу везан за дијалог. Разговор о дијалогу је расправа о европском идентитету. А тај идентитет се одувјек одређивао према суштини (уσια) тј. према учешћу и партиципацији у бивству. Отуда став «Ја јесам» значи ја учествујем у суштини, њом сам су-одређен, са њом сам са-дејствен, и са-бивствен.

Човјек је сушти, јер је у битном односу са суштином. Зато и кажемо да је човјек личност, тј. он је начин постојања суштине, тј начин учешћа у бивству. Јединствен, оригиналан и непоновљив однос према бивству. Личност је лице окренуто према нечему или некоме. Грчки појам **πρόσωπον** (образица, маска, улога) етимолошки указује окренутост према некоме и нечему, тј. према лику и образу. Да би образина, маска, добила своју суштственост и дошла до свога лика и постала суштинска личност, **ἰπoσtάσιc** (ipostasis) која има онтолошку тежину, а није само улога, **persona** како су је назвали стари Латини. Маска и улога су само нека врста додатка, тек спојени са суштином дају личност. Утолико значењско поље личности је предодређено **односом, сусретом, општењем и дијалогом**. Отуда та голема тежња да се упозна оно **друго** и **други** нас самих. То је та тежња да познамо и спознамо свијет и људе. А, заправо је то тежња да постанемо личности у сусрету, у дијалогу и слободи. Човјек је због тога посебно биће јер се сусреће у слободном односу са створеним свијетом, створеним бићима али и са самим творцем. Срећа за њега долази из сусрета. Без тог сусрета, без дијалога свијет и човјек долазе у опасност нарочито у нашем времену када је моћ постала велика, а свијет и човјек мали. Опасност није у тој величини моћи, већ у затворености личности модерног доба. Личност човјека је **екстатична и ипостатична**, она жели отварање и битно одношење.

Зато је дијалог личносна форма односа према лицу другога према познатој формулацији Левинаса «лицем у лице». Зато дијалог претпоставља личност Другога, његову вољу, разумијевање и су-одговорност. У таквом случају дијалог не би био само технички, уиграни рутински однос који се може формализовати, тренирати од стране назовимо једног «тренера». Тешко да има професионалца за дијалог. Јер у дијалогу су потребне **отворене** личности, спремне за битан сусрет, без маске, професије, политике или идеологије. Јер фингирани дијалог може постати опасно мјесто лажног сусрета формализованог кроз пожељну реторику, стандарде и слично.

Дијалог без вјере, циља и жеље за личним сусретом са другим, различитим, само је безлично маскирање конфликта, који таквим затрпавањем није ријешен, већ само одложен.

Језик и дијалог

Класична је дефиниција човјека да је он «**zoon logon echon**» **биће које има логос**, тј способност за говорење и споразумијевање, на основу те способности је он тек **zoon politikon** тј. политичко биће способно за заједницу. Могло би се рећи да је разговор претпоставка логоса, јер чему логос без дијалогоса. Говоримо ради других, говор са собом је нарцисоидна патологија која у себи замишља и оног другог.

Органон језика је **ријеч**, а она има двије равни: своју љуштуру или форму знака која је конвенционална и резултат договора - и другу раван, **мишљене ствари**. Обје равни се повезују кроз акт говорења.

Људи имају **логос** да једни другима кажу шта је добро, корисно, а шта је зло. Језиком се саопштава, мисли, али и заједничари, тј. твори заједница, полис, устав, привреда, умјетност. И све то је дато у логосу. Зато и кажемо да је човјек логосно биће, језичко, словесно, мисаоно, умно, закономјерно.

Језик је та наша кућа; ми се крећемо у тој кући кроз говор, писмо и разговор. Ми живимо у тој суштини језика које до краја и нијесмо свјесни. Језик је наиндивидуалан, он је ми-сфера. Стварност језика је одиста у разговору у том пнеуматолошком карактеру језика. Зато су језичка енергија и њена дијалогска форма свеобухватни и универзални. Зато и кажемо да је човјек у бити језичко биће и да је његов свијет дат у језику. Он се помоћу језика уздиже из околног свијета, ослобађа се средине и преко слободног говора, разговора и приближава се свијету другог човјека. Слобода говора је због тога супстанцијално важна, она је извор историјске многострукости човјечанства. Тек у разговору, споразумијевању, тј. у заједници - језик долази до своје бити. Заједница је превасходно језичка. Док постоји споразумијевање и разумијевање и заједница постоји. Премда је спор старији од споразума, јер у почетку бјеше неспоразум, а затим потреба за споразумијевањем. Човјек јесте у спору јер не прихвата ствари

напросто какве јесу, већ се према њима активно односи. Он ословљава свијет и другог човјека. А то је већ ја-ти, дијалошка релација. Именовање је због тога важно да би се успоставио однос дијалога. Име није напросто нека именица већ откривење личности и улазак у однос. Неспоразум, не-разум, разара заједницу. Поновна успостава заједнице мора да иде преко језика и дијалога, који треба да доведе до разумијевања међусобног спора и његовог надмашивања. Због тога су слобода зборена и удруживања претпоставке сваке политичке слободе. Тиранија се увијек заснивала на забрани говора и забрани удруживања.

Вриједност опозиционог мишљења јесте управо у томе да се избјегне труло подаништво у име слободног грађанина који хоће да контролише границе власти, како се она не би извргла у тиранију и тоталитарно владање. Због тога је дијалог љековит како за колективну тако и за индивидуалну патологију. Из тога израста потреба његовања дијалога као форме личносног друштвеног односа. У овом се односу конституише како личност тако и заједница. Због тога је дијалог конститутиван и реконститутиван, како за личност тако и за заједницу. Он је основа разумијевања и споразумијевања, тј. начин рјешавања конфликтних ситуација и позитивног преокрета енергија према стварању и одговорности.

dr Sonja TOMOVIĆ-ŠUNDIĆ

DIJALOG I SPORAZUMIJEVANJE

Grčku riječ DIALOGOS najčešće prevodimo kao razgovor-razgovaranje dok moderni pojam uključuje i predstavu o zajednici. Mogućnost vođenja dijaloga predstavlja temeljnu formu sporazumijevanja, specifičan model nepoznat u prirodi. Kao vrhunac komunikacije, dijalog je omogućen postojanjem jezika i jezičnošću našeg razumijevanja svijeta i života . Osnovna pretpostavka svake zajednice je postojanje jezika i činjenice da jezik postoji samo u razgovoru a dijalog je osobena najviša forma razgovora, osnovni model sveg sporazumijevanja . Temeljna pretpostavka dijaloga je priznanje Drugog, jer je logos , kako svjedoči Heraklit zajednički. I to je ono što čini mogućim ljudski svijet, to postojanje logosa, usljed čega je čovjek sebe, kako ističe Šeler, izdvojio iz mitološke predstave o jedinstvu sa prirodom.

Da bi dijalog uopšte bio moguć, jezik predstavlja uslov CONDITIO SINE QUA NON svakog dijaloga. Dok komunikacija podrazumijeva postojanje emitenta poruke, kad i primaoca, uključuje različite neverbalne mogućnosti sporazumijevanja, kretanje u različitim pravcima, dijalog se osniva na jezičkom potencijalu i obavezno relaciji između dvije individue /ličnosti/. Dijaloški uput na Drugog znači da ga u tom činu priznajemo kao partnera-ravnopravnog učesnika . Zato je s pravom rečeno da je jezik dar jer ta posebna stvarnost jezika je poluga na kojoj se konstituiše ljudski svijet. Prije samog dijaloga , postoji, dakle, nešto na čemu se osniva dijalog, a to je samo biće jezika.

Mit o vavilonskoj kuli pokazuje koliko je jezik fundamentalan za pitanje čovjeka , štaviše, pitanje o jeziku je pitanje o čovjeku, jer jezik čini samu suštinu ljudskog bića. Aristotel je u politici obrazložio

ovo uvjerenje riječima da je čovjek biće koje posjeduje logos, dakle u prvom redu jezik. Životinje se sporazumijevaju isključivo zbog zadovoljenja određenih nagonskih potreba, a čovjeku je data mogućnost da procjenjuje stvari sa stanovišta dobro-zlo, i da na tim standardima gradi svoje buduće postupke. Činjenica da je čovjek biće koje ima jezik, govori o tome da je sve zamislivo istovremeno i izrecivo jezikom i da tu leži osnov komunikacije i zajedništva. Prije svake realne zajednice: porodice, države, društva i svih postojeći institucija, nalazi se izvorna moć govorenja i jezičnost na kojoj je utemeljeno svako zajedništvo, svaki opšti pojam. Izvorno shvatanje logosa kao jezika ne poklapa se sasvim za zapadnom tradicijom i prevođenjem logosa sa onim *animal rationale*, jer je umnost čovjeka predodređena jednom prvobitnijom sposobnošću jezičkog područja.

Na pitanje o jeziku odgovara se različito sa stanovišta filozofsko-antropoloških ili lingvističkih refleksija. U nauci o jeziku, kao kod Humbolta ili Herdera, jeziku se pristupa spolja, ispituju se njegove gramatičke, sintaksičke i leksičke osobenosti i zakoni. Ali, suštinsko pitanje jezika povezano je prije svega sa pitanjem čovjeka, jer je riječ o samom središtu ličnosti. Pitanje o jeziku uvijek dolazi iz jezika i uvijek ima jezički epilog. Gadamer će stoga posebno ukazivati na potrebu obnavljanja filozofskih uvida o jeziku, jer jezik zauzima središnju poziciju u filozofskom mišljenju.

Postavljajući pitanje jezika na novim filozofskim osnovama, Gadamer će u XX vijeku obnoviti onu drevnu ideju o logosu i logosnosti svega razumijevanja. Gadamer je tako ukazao na nekoliko važnih stvari kada je u pitanju jezik i njegova povezanost sa samom prirodom čovjeka. Sa zdravorazumske tačke gledišta jezik se shvata kao instrument oruđe za saopštavanje misli. Ali to je ono što je pogrešno, jer jezik ne samo da nije instrument preko koga se svijest odnosi prema svijetu, već smo mi bitno obuhvaćeni-uronjeni u jezik i od tog prvog stepenika zavisi poznije znanje o svijetu, ljudima i konačno o sebi. Mi učimo da govorimo, ne tako što govor predstavlja neko oruđe/upotrebu, već što se kroz jezik neposredno i prisno upoznajemo sa svijetom. Gadamer će reći: "Mi smo uvek kod kuće u jeziku kao i u svetu. To znači da se biće jezika preklapa sa bićem čoveka".

Jedna od možda najinventivnijih definicija jezika je njegovo povezivanje sa igrom. Šiler je shvatio igru kao ozbiljan fenomen koji

zavisi od subjektivne svijesti igrača, a ne samo od pravila igre. Gadamer će otići korak dalje i izvesti zaključak da je igra oblast u kojoj se partneri samo uključuju u njen nepredvidivi tok kretanja. Na sličan način mi smo uvedeni u jezičku igru, njenu spontanost, lakoću i slobodu, jer je to raspoloženje glavno kada je u pitanju ispoljavanje jezika u razgovoru. To uigravanje riječi i jezika u razgovoru ne zavisi od pojedinačne svijesti i zato je bitno svojstvo jezika da je nad-individualna tvorevina.

Ako pretpostavimo, kao što čini Gadamer, da je jezik saobrazan našem mišljenju da drži korak s njim u potpunosti, odnosno da sve što mislimo možemo iskazati, javlja se nekoliko pitanja. Prvo pitanje koje se nameće je postojanje oblasti neiskazivog/neizrecivog. U tradicionalnoj metafizici i religiji oblast neizrecivog privilegovano je bila čuvana za nadiskustvenu zonu i apsolutne vrijednosti. Pa čak i u velikim teorijama umjetnosti se ponekad uzima da su umjetnički simboli iznad verbalnih mogućnosti, jer su u stanju da stupe u kontakt sa transcendencijom. No, ako se držimo strogo antropološkog plana, izgleda smisljeno da sve što je ljudsko, svaka ideja, imaginacija ili doživljaj, može biti pretočena u odgovarajuće jezičke pojmove. Čak i da priznamo da postoji ontološka realnost svijeta, koja je nesaznatljiva, i to priznanje uvijek možemo jezički da izrazimo.

Ali sama svrha postojanja jezika je svakako mogućnost komunikacije /sporazumijevanja. Sporazum među partnerima u razgovoru je cilj koji svjesno ili nesvjesno slijedimo kada stupamo u razgovor. Riječ je uvijek upućena nekom ili nije ništa, a govor je uvijek namijenjen nekom razumijevanju, inače je prazan. S tim u vezi je postaviti pitanje: da li je govor koji niko ne razumije, pun apstraktnih nerazumljivih termina, zaista mudar ili samo simulira i navodnom učenošću zamagljuje suštinu. Slično bi se moglo konstatovati i za umjetničko djelo koje nema svoju publiku, niti će je ikada imati. Da li je tu riječ o nerazumijevanju ili stvarnom pomanjkanju estetskih vrijednosti. Riječ je, dakle, osnov ljudske zajednice, ujedinjujuća energija koja u samom toku razgovora/dijaloga stvara nove kvalitete. Poseban oblik, predstavlja zavodljivi govor politike, jer je ovdje na djelu, shvatanje jezika kao transfera da se prefinjenim jezičkim varijacijama drugi ubijedi, navede, odnosno zavede da misli u odgovarajućem pravcu.

Jezik ne pripada sferi Ja, nego sferi Mi i u tome se slažu različiti mislioci poput Levinasa, Bubera, Difrena ili Gadamera. Riječ je samo onda smisljena kada je samo ono što predstavlja nama u stanju da prenesemo drugom. Gadamer će stoga upozoriti na postojanje gotovo iracionalnog momenta koji prati jezik, jer je za njega stvarnost jezika, stvarnost pneume, duha koji ujedinjuje. Taj duh, o kome se kod Gadamera ne eksplicira dalje, bio bi odgovoran za pozitivnu/negativnu stranu ne(povjerenje) na relaciji Ja-Ti. U tom kontekstu svaki razgovor nošen je tom unutrašnjom duhovnom stranom jezika i od kvaliteta naboja zavisiće tok i ishod razgovora. Principijelno gledano svaki razgovor je beskonačno otvoren proces i načelno ga je nemoguće okončati. Bez obzira što u svakom momentu možemo da prestanemo da razgovaramo, kada osjetimo da je tema iscrpljena, razgovor može biti uvijek nastavljen na neki prethodni govor, jer njegova stvarnost odgovara beskonačnim mogućnostima našeg mišljenja. Taj beskonačni poredak pitanja i odgovara je prošlost, sadašnjost i budućnost čovjeka, jer se samo i jedino u tom beskonačnom nizu ispoljava ono suštinsko homo sapiensa.

Saznanje/razumijevanje je strogo povezano sa jezikom. Uopšte sve što imamo vrijedno u istoriji čovječanstva od religije i mita do filozofije, nauke ili književnosti, cjeloviti kulturni prostor prošlosti i sadašnjosti poznajemo kroz jezičko /tekstualno uobličavanje . Jezik je čuvar/trag duha minulih civilizacija i taj susret jeste susret u kome se kao u ogledalu odražava lice. Jezik postaje memorija čovjekova, čuvar od zaborava a time i od samozaborava, prirodan za nas kao vazduh koji udišemo. Možda bi se moglo misliti o čovjeku kao biću koga je Gospod naročito udesio "po svojem liku", da progovori o kosmosu. Možda je jezik i cilj socio-kulturne evolucije čija je namjera da se sve što postoji prenese u formu (teksta) knjige, i time obezbijedi besmrtnost.

No, jezik nije samo idealna mogućnost da ono nevidljivo u nama saopštimo i prenesmo u formi jezičkih simbola, već i fundamentalna moć da uspostavimo odnos sa drugim tj. da vodimo dijalog. Ta prirodnost vještini vođenja dijaloga nigdje nije došla do tako snažnog izraza kao u samosvijesti slobodnog građanina u helenskoj zajednici. Platon i Sokrat su bili majstori mišljenja u dijalogu koji je predstavljao put u pojam (istinu), zajedno sa sviješću o onom što je opšte. Sokratovski dijalog se vodi radi kultivisanja duše,

pročišćavanja pojmova, kojima se definiše suština čovjeka, prirode, kosmosa ali i pronalazi put za poštovanje moralnih načela i usavršavanje ljudske prirode. Sokratovo umjeće razgovora je paradigma sporazumjevanja – saopštavanjem nečeg što je opšte i zajedničko. Suprotno, odstupanje od biti dijaloga je nesporazum među učesnicima, nemoć da se dosegne zajednički ontološki temelj.

Ali, dijaloška formula jeste, zapravo, vrhunac u antropološkim okvirima jer je odnos Ja-Ti, suštinsko priznanje neposrednosti postajanja Drugog. Tu tajnu Drugog, kako ističu različiti autoriteti: Fink, Buber, Difreč, ne možemo razotkriti ako ne izađemo iz okvira samoljubive privatnosti. To ukidanje narcističke pozicije – hermetizma subjektivnosti, moguće je otkloniti samo na onoj putanji gdje počinje most prema tajni Drugog. Čak ni u božanskoj optici ne može se pojmiti čovjek kao onaj drugi, jer uvijek ostaje tajna slobode i odgovornosti koja se može misliti samo iz ugla ljudskog razumijevanja u čistoti Ja-Ti. Bodrijar je kao glavni nedostatak naše civilizacije isticao težnju savremenog društva da razori drugojačenje – drugog. Pakao poništavanja razlika dovodi do jednoobraznosti u kulturi, društvu, mišljenju. Ti biti ličnost, imati identitet »Ja« u vremenu je nezamislivo bez isto takve autonomije Ti – gdje je drugi ogledalo u kome se traži vlastiti lik. Parafrazirajući Buberu ljubav koja ostaje kod sebe je ono što se zove Lucifer. Okrenutost prema Drugom znači afirmaciju Ja i Ti, jer je sfera istinskog mi zajednička.

Najopštije rečeno tu opštu dijalošku formu komunikacija možemo razložiti na nekoliko ključnih podsistema. Tako postoji filozofski dijalog, dijalog u nauci, umjetnosti, kulturi i posebno dijalog u politici i društvenom životu. Obično se pod društvenom komunikacijom i političkim dijalogom podrazumijeva otvorenost kao mjera demokratske orijentacije društva. Pa je dijaloška kultura nasuprot monološkom tipu paradigma stvorenog društva. Međutim, još su sofisti u Grčkoj, učili ljude pravilima manipulativnog dijaloga i tako postali uzor svim totalitarističkim ideologijama i režimima. Ta vještina po formi besprekornog govora, kome nedostaje suština i pojam istine, postaće temelj političkog »zavođenja« kako bi to rekao Bodrijar. U takvom slučaju suštinski se ustvari vodi monolog jer politička moć strateški nameće svoja rješenja o navodnom dijalogu. Suprotno, pravi a ne simulirani dijalog, jeste oblik kreativnosti, poziv

na slobodno učestvovanje, ispoljavanje kritičkog ne-dijaloškog mišljenja. Sloboda u stvaranju ili otkrivanju vrijednosti: estetskih, etičkih, političkih i vrijednosnih standarda.

Vođenje dijaloga pretpostavlja neku nejasnoću koja treba da se otkloni sporazumnim slaganjem partnera. Igra dijaloga se i začinje usljed nedostatka – nedovoljnosti homo sapiensa da na samosvojnim osnovama, bez uključivanja u igru drugog razriješi egzistencijalna pitanja. U dijalogu vaskrsava nešto novo – neviđeno, pa je stvaralačka energija ono što ujedinjuje učesnika u (raz)govoru. Ishod dijaloga može biti, kritičko produblјivanje problema sve do razilaženja i produblјivanja razlika, jer je sporazum principjelno nemoguć, ili slaganje kao nesumnјivo pozitivan epilog. Slojevitost dijaloške forme temelji se na slaganju argumenta na argument, riječi na riječ, ideje na ideju, pojma na pojam sve do konačnog aksiomatski koncipiranih rezultata.

U tom kontekstu problem recepcije u dijalogu postaje veoma bitno. Kako su naglasili Eko, Jaus a kasnije Bodrijar u svojoj teoriji razumјevanja, horizont očekivanja partnera i sposobnost razumјevanja imaju ključnu ulogu u funkcionisanju dijaloga. Obraćanje Drugom zahtjeva aktivno učešće cjelovite ličnosti sagovornika jer se uključuju i emocije i misoani tokovi i cjelovito duhovno i duševno jezgro. Ali, ta djelotvornost na slušaoca/primaoca umnogome zavisi od njegovog kreativnog potencijala koji je u stanju da razvije pod dejstvom poruke. Dekodiranje poruke može biti pogrešno/polovično usljed predrasuda, istorijski naslijeđenih opterećenja i razlika. Simuliranje dijaloga znači da se u dešifrovanju poruke zlonamјerno odnosimo prema njenom sadržaju i vršimo negativnu selekciju informacija. Tako čujemo ono što želimo da čujemo i vidimo samo ono što želimo da vidimo.

Istinski dijalog predstavlja najvišu formu unutrašnjeg života i spoljašnjeg uključivanja u zajednicu. Dijalog je tako ključ našeg duševnog života, omogućen jezikom kao medijumom na koji počiva kultura i društveni život. U elektronskoj civilizaciji, proces komunikacije započet pronalaskom pisma, umnogostručen je tehnološkim razvojem. Zato se uvođenje etičke dimenzije postavlja kao centralni problem. Otvorenost interpersonalnoj i interkulturalnoj razmjeni počiva na konkretnim ličnostima koje treba da budu osposobljene i obrazovane za vođenje dijaloga. A to podrazumјeva da

dijalog mogu voditi samo ličnosti, koje posjeduju izgrađenu svijest jer je Drugi, ogledalo vlastitog Ja, cilj, a ne sredstvo za ostvarenje praktične koristi.

dr Ratko BOŽOVIĆ

POVRATAK DIJALOGU

*Dva čovjeka koji umiju da razgovaraju mogu sebe
neizmjerljivo da obogate i razvijaju. Ono što izlazi iz
mene ne iznenađuje me toliko koliko ono što
primam od drugoga.*
Horhe Luis Borhes

Šta je dijalog? Dijalog je geometrija govora. Duša i podstrekač mišljenja.

Ono što se u našim prilikama javlja kao dijalog najčešće se iskazuje u formi neopozivih i isključivih sudova. I zato što smo navikli da dijalog smatramo borbom u areni iz koje neko mora izaći poražen, naša svijest o dijalogu robuje predubjeđenjima koja nas tjeraju da vjerujemo kako postoje »objektivni« kriterijumi za ocjenu stvarnosti i racionalna mogućnost za rasuđivanje o istini i neistini. Problem nikako nije samo u tome što *aksiologija* ne pruža pouzdana mjerila za ocjenu vrijednosti, već i u zabludi da i dijalog može biti »do kraja« objektivan, konačan i »nepogrešiv«. Mentalitet isključivosti i neprevladani dogmatizam onemogućavali su da se dijalog shvati kao uslov slobodnog nadmetanja u mišljenju. Stoga, ako se dijalog vodi van postojane argumentacije, nema izgleda na uspjeh i nema razloga da se »vodi«. Dijalog se okamenjuje u dogmatskoj i neslobodnoj egzistenciji.

Ko ne može voditi dijalog? Dogmatičar. Dosljednost dogmatičara, apsurdna i iracionalna, nastala na samoj osnovi njegove nesigurnosti i težnje da se veže za nešto postojano iznad sebe, pripada onoj vrsti apsolutne dosljednosti za koju se smatra da je identična s "praktičnim fanatizmom". Dogmatičar nije spreman da svoju

unaprijed uspostavljenu predstavu o svijetu temeljnije ispita i dovede u pitanje; nije sposoban da se suoči sa sumnjom. Dogmatičara bi zato trebalo prepoznati kao sijamskog blizanca svoje rigidne karakterne i mentalne strukture. Za njega dogmatski princip postaje najveći zakon, jedina objektivnost, mjera svih stvari, smisao egzistencije. On je u svojim očima pravovjeran, nepogrešiv i čist, a svi drugi, koji nijesu kao on, dostojni su njegovog prezrenja i mržnje. Prije nego što je i bio spreman da drugog saslušaju, on je spreman da ga odbacuje. Samim tim što dogmatičar nije spreman da svoju unaprijed uspostavljenu predstavu o svijetu i vrijednostima temeljnije ispita i dovede u sumnju, on je za dijalog izgubljen. Dogmatizam i pragmatizam stupaju u saučesništvo i krug nasilja. Zbog potrebe za »izvesnošću«, pragmatizam je opustošio načelo upitnosti, a politički aktivitet pretvorio u poništavanje individualne razlike. U manihejskim podjelama na istomišljenike i ne - istomišljenike, sagovornici u dijalogu doživljavaju se kao neprijatelji. Monolitnost u mišljenju i težnja ka neporecivoj saglasnosti dovode do dogmatske negacije drugačijeg mišljenja. Tu nema mjesta za bilo kakav dijalog. Zato je i razumljivo što oni koji stupaju u dijalog moraju biti ravnopravni, i to ne samo dok dijalog traje, nego dok traju i posljedice dijaloga.

Dijalog može da postrada i u beskonfliktnoj i u konfliktnoj stvarnosti. »Beskonfliktni« način života jedan je od tipičnih oblika pasivne egzistencije. Potpuna »saglasnost«, kao i apsolutni »red«, protive se prirodi kreativnog individualiteta. Tamo gdje nema sukobljavanja mišljenja, gdje nema traženja načina za cjelovitije ljudsko sporazumijevanje - nema izgleda da se preoblikuje ono što je u društvenom životu postalo statično i konzervativno. Tu dijalog teško može naći svoje uporište. Nekritičko identifikovanje s »postojećim« vrijednostima i vladajućim uzorima - čin je pasivnosti, koji žrtvuje raznovrsnost čovjekovog samopotvrđivanja i priraštaj kreativne moći. Konformizam je zaštitni znak poraženog individualiteta. On je lice neslobode. Prati ga nizak stepen kreativnosti. Beskonfliktnost poništava snage protivljenja i individualnog osjećanja svijeta. Ona osporava prisustvo dijaloga kao aktivne svijesti i kao unutrašnje readaptacije prekoračenja. A konflikt koji se javlja kao militantna isključivost, i kao ideja »gotovog« i »jedino mogućnog« rješenja postaje, često, nesavladiva teškoća u

dijaloškoj komunikaciji. Izgleda da je najsporniji upravo onaj konflikt koji teži »beskonfliktnosti«. Nije na boljem putu ni konflikt koji destruktivno negira »sve što postoji«, poriče »sve« bez ostatka, a ne daje »anticipativno kuda«, alternativu. Osmišljen dijalog može prihvatiti samo »konstruktivno negiranje« koje uspostavlja puteve i načine ostvarivanja alternative. Ako se konflikt pojavljuje isključivo kao oblik suprotstavljanja, kao uludo rasuta energija lišena »umne ludosti«, kad opstaje bez orijentacije, jer se ne zna šta se sa sukobom hoće i šta se može, kad ga prati nasilje i kaos, on se pretvara u ispraznu demagošku simulaciju. S druge strane, život bez konflikta mrtvi je privid, ravnodušje i defetizam. Bez sukoba, bez otpora snagama dominacije, nove vrijednosti bi ostale blokirane i nedjelotvorne. I baš zato što je sukob jedan od izazivača promjena i uspona vrijednosti neophodno je osporiti »stare paradigme«. U njima se previđa čak i to da bi bez konflikta istorija progresa bila više nego siromašna, gotovo opskurna. U staroj, prevashodno ideološkoj, paradigmi sukob se pojavljivao kao remetilački faktor, kao smetnja koja se mora pošto - poto otkloniti. U našoj političkoj zajednici, maltene pola vijeka, »ideja« o »uznemirivanju javnosti« igrala je značajnu ulogu u uklanjanju nepoćudnog mišljenja. Bila je to izmišljotina autokratske vlasti. Iza nje se skrivala politička uzurpacija u kojoj je javnost »uznemiravalo« sve što nije bilo po mjeri i volji nosilaca političke vlasti. Ono što se govorilo, a što nije bilo po volji vladajuće elite, to je »uznemirivalo« javnost. Razlike u mišljenju ocjenjivane su kao »subverzivna djelatnost«. Ideologija »čuvarstva« i »pravovjervstva«, u strahu od neistomišljeništva, uvježbavala se u ideološkim stražarnicama. Politička propaganda učutkivala je svaku razliku u mišljenju, a svako »otpadništvo« od poretka bilo je osuđeno na represiju, na kaznu bez milosti. Javnost kojoj su mogle da se priređuju takve besmislice, nije bila samo neslobodna, no i nepunoljetna.

Danas, ako je nestao totalitarizam vladajuće politokratije, neophodno je uspostaviti »novu paradigmu« u odnosu na konflikt. U komunikaciji, u dijalogu, sukob je nepotrebno nasilno prekidati, gušiti ili odlagati. Neophodno se s njim nositi i prevladati ga. Bilo bi krajnje nepoželjno da se u dijalogu uspostavlja odnos dominacije i podređivanja. Odnos ravnopravnosti i uzajamnosti vodio bi »detantu« sukoba. Po »novoj paradigmi«, u dijalogu, ne bi se

uspostavlja odnos subjekta prema objektu, nego odnos subjekta prema subjektu. To znači - pokazati razumijevanje za drugost i različitost, napustiti »stil« optužbi, odreći se neargumentovanog prebacivanja odgovornosti na drugu stranu i zaboraviti na upotrebu sankcija u ime institucionalne ili političke moći. Dugo, beznačajno i neumno putovanje ka mistifikovanoj prošlosti trebalo bi preusmjeriti prema neizbježnoj realnosti u sadašnjosti. I prema dolazećoj budućnosti. Komunikacija s prošlošću - u ideološkoj izvedbi, u kojoj se prošlost falsifikuje, obogotvoruje ili mumificira - udaljava davnašnji svijet od svoje izvornosti i autentičnosti. Sposobnost smislenog identifikovanja prošlosti ne stiže se u jednoj generaciji - ona je utemeljena i u dubinama iskona i u istorijskom kontinuitetu i u društvenim navikama. Ona je izraz shvatanja i čovjeka i istorije, dio aktivne svijesti o svom identitetu. Međutim, najgore je kad se prošlost prezentira u ideološkim klišeima, koji nijesu oslobođeni netrpeljivosti, ksenofobije, predrasuda i mistifikacija. Na taj način, interpretacija prošlosti ostaje bez kritičkog stava i diskurzivnog tumačenja. Tada se prekida racionalna i istinska veza s njom, jer se razdvaja predmet od svijesti, kako se to obično kaže. A govoriti o prošlosti bez saznanja o sadašnjosti i bez vizije budućnosti - nema smisla. Konačno, samo ona prošlost koja je prisutna u sadašnjosti može i da se oživljava. U stvari, može da se oživljava samo ono što je živo u čovjeku i vremenu sadašnjem. To je već način da se prepozna energija koja će osvajati političku slobodu i nagoviještavati vizije o promjeni. Zato je imalo smisla pokazati kako se, uz tolerantan govor, od konflikta stiže do adekvatne komunikacije, do dijaloga, u kome niko nema monopolski položaj i poziciju apriorne prednosti.

Kultura dijaloga ne zahtijeva samo kulturu sagovornika, već pretpostavlja i demokratsku svijest, razvijenu i emancipovanu sredinu i, konačno, naviku da se provjeri sve relevantno, sve što se naslućuje. Ostvaren različitim sredstvima, dijalog, u nas, najčešće je ostajao bespomoćan jer, u stvari, i nije imao druge ambicije sem da bude paralelni monolog, da monologizira. U dijalogu bi, pored neprekidne strasti traženja i »upitnosti«, bila neophodna kreativna gipkost, imaginarni podsticaji i sposobnost raspoznavanja suštine. Kada se dijalogom želi suprotstaviti prevaziđenim mentalitetima, konzervativnoj stvarnosti i inerciji norme, onda i svi koji učestvuju u dijalogu moraju odbaciti svoje »zmijske košuljice«, jer s njima teško

mogu napustiti svoje taštine i svoje oholosti. Bez autokritičnosti, bez naklonosti prema istini, bez tolerancije prema različitosti mišljenja – nemoguće je »putovanje« do sebe i do drugoga. Nemoguć je dijalog, kao »prostor« čovjekovog kritičkog prepoznavanja i kreativnog vrednovanja, tamo gdje gospodari govor mržnje i gdje se nasrće na sabesjednika kao na »figuru« neprijatelja.

Odsustvo dijaloga najdrastičnije se ispoljava u društvima ekstremne krize. To su društvene zajednice u kojima vlada bezakonje, nasilje i kaos. U takvim društvima, javno govore samo oni za koje se unaprijed zna šta će reći. »Voditi dijalog« s prednošću monopolističke pozicije, znači staviti institucionalni zaštitni znak grupe kojoj se pripada i onemogućiti dijalošku komunikaciju. Zato ima više smisla »voditi dijalog« kad je sagovornik uvjeren u opravdanost izražavanja i »neprihvatljive« i »lude« ideje, nego kad zastupa ideju u koju ne vjeruje. Dijalog ne može uspješno voditi onaj ko svoje koncepcije smatra jedino vrijednim i nepogrješivim. Autentičan dijalog može voditi samo autentična ličnost, slobodan i kreativan čovjek. U dijalogu bi, zato, trebalo da se sretnu dva subjekta, dva slobodna čovjeka. Dijalog najviše čini kad postaje vid raskrinkavanja vlastitih i tuđih predrasuda, kad razobličava ideološke fascinacije, kad rastvara i preobražava zaslijepljenosti dogmatizma. On neće biti uspješan ako ga ne prati aktivan kritički stav i snaga djelatne sumnje. Nema ništa od njegove neočekivane dramatičnosti ako ga ne vodi umna strast i želja za uzajamnošću.

Kad se sagovornik hoće pretvoriti u »neprijateljski« objekt – dijalog je poništen. Gdje se ne ostvaruje razvoj ideja i njihova konfrontacija, već sukob neistomišljenika, gdje se grubo »faulira« sabesjednik i previđaju njegove ideje, dijalog se obično pretvara u polemičku isključivost. Dijalog ne ide uz laž, okrutnost i ogovaranje. Ogovarač je zarobljen demonskom strašću obezvrjeđivanja. Dijalog ne ide ni sa laskanjem jer je ono »filozofija« prilagođavanja inferiornih. *Fransoa Larošfuko* bilježi: »Samoljublje je najveći laskavac«. Krajnosti kukavičluka, opreznosti i taktiziranja ne prati ni mudrost ni kreativnost. Neumjereno zadovoljstvo i mizantropija sputavaju dijalog. »Samozadovoljstvo je uvijek praćeno glupošću«, zapisao je *Andre Žid*. Teško je odrediti da li dijalog više onemogućava ravnodušnost, mrzovolja i strah od pogreške ili nesposobnost

mijenjanja i dogmatizam. Dovoljno je prisustvo samo jednog od ovih čovjekovih pasivnih svojstava, pa da se dijalog ugasi.

Za dijalog – ako do njega dođe – veliko je opterećenje nesposobnost da se sagovornik sasluša, nespremnost da se čuje »do kraja«. Odavno je zapaženo da najgore čuju oni koji ne žele da čuju. Dijalog remeti tvrdokornost predrasuda i odomaćenost monologa. A monolog je represija u odnosu na mišljenje, redukcija razigranosti mišljenja. U njemu se unaprijed određuje ishod razgovora, jer mu je strana uzajamnost traganja i neizvjesnost kraja. Monologist »nagovara« i blokira mogućnosti neočekivanih ishoda u saznavanju i mentalnih preobražaja. On, u stvari, neće da pristane na uzajamnost susreta. Zato je izgubljen za kreativnu igru i za duhovno podsticanje. Sklon poništavanju razlika, najbliže su mu prepirka i gloženje. Dio njegovih navika ispoljava se u stalnom upadanju u riječ sabesjedniku, koji to i nije ako je tako tretiran i maltretiran. U stvari, monologist i ne pristaje na sabesjednika jer je sam sebi sabesjednik. On hoće da pokaže nadmoć individualnog rezonovanja – u kome se objekt mišljenja interiorizuje – u odnosu na relacioni način spoznaje. Monolog je u nekritičkoj diverziji jednoznačan i jednosmjernan. Što je najgore, on vodi ka monolitnosti u mišljenju i do negacije drugačijeg mišljenja. Suštinski, u totalitarnim društvima, utemeljuje se težnja ka apsolutnoj saglasnosti i monopol na istinu. Onaj koji određuje šta se može reći i šta je neoprostivi »delikt« – ima monopol! On, međutim, nema sebe za dijalog. I pored toga, procjenjuje koja se »greška« može, a koja ne može tolerisati. U takvim okolnostima, iskrsava i pitanje »autoriteta« i »trauma« tabu – teme. A tamo gdje institucionalna i ideološka nadmoć prekriva traganje za istinom, postoji gotovo neizbježna opasnost od lagodnosti samoobmanjivanja.

Kamen spoticanja dijaloga, u nas, svakako je i politički govor, koji je gotovo uvijek diskriminatorски. Opstajući izvan demokratskih mehanizama otvorenosti, pritisnut političkom pragmom, govor političara, propaganda je uzela pod svoje i najčešće ga instrumentizovala. U njemu je *operacionalni razum* apsorbovao transcendentne elemente uma. Vidljiva i nevidljiva direktivnost, uz diktat prikrivenog interesa, stvara sterilan, nametljiv i izobličen jezik. To je jezik koji nema duše. Teško je reći šta je za jezik pogubnije – strah od kazanog, tjeskoba zbog neiskazanog, očekivano mišljenje kao poželjno i odobreno ili govor o nepostojećoj stvarnosti koja kobajagi

postoji. Nadmoćnost ideoloških privida prati »nadmoćnost« epiteta i etiketa. Mistifikovano i formalizovano ideološko mišljenje vodi do kliše – jezika i »etiketiranja«. Ostvaren kao mogućnost čiji je »jedini sadržaj obmana«, kako bi rekao *Teodor Adorno*, takav govor nije ništa drugo do »oblik ne – istine«. *Horhajmer* i *Adorno* u djelu *Dijalektika prosvetiteljstva* pokazuju kako simboli »poprimaju izraz fetiša«, a posebno dokazuju kako riječ »smije samo označavati, a ne smije više značiti«. Tamo gdje je jezik apologetski, »on je već korumpiran«, jer ga je propaganda instrumentalizovala. *Markuze* piše o tome kako je unificiran i funkcionalni jezik suštinski antikritičan. Valjda i zbog toga »jezičko ponašanje blokira razvoj pojmova«. U njemu operacionalni razum apsorbuje transcendentne elemente uma. Jezik, u stvari, slijedi i podržava politički kontekst. A govor u politici, izgleda, teško može da izbjegne logiku osvajanja, nadmoći i hegemonije. U djelu *1984*, negativnoj utopiji, koja nam se dogodila, *Džordž Orvel* razvija ideju o *novogovoru*. On piše da »član Partije koji se nađe u situaciji da treba da iznese sud o nekom pitanju politike ili etike morao je biti u stanju da izbacuje pravilna mišljenja isto onako automatski kao što mitraljez izbacuje metke«. Novogovor se svake godine sužavao, umjesto da se širi. Svako sužavanje predstavljalo je dobitak, jer što je izbor manji, manje je i iskušenje da se razmišlja. Tvorcima Novogovora su se nadali da će konačno dospjeti do artikulisanog govora koji bi tekao samo iz grkljana, bez ikakvog učešća viših moždanih centara. Taj cilj se otvoreno spoznaje u riječi *patkogovor*, koja je značila »gakati kao patka«. Svakako, ovdje je nagoviještena ne samo drama kraja jezika, nego i drama kraja kulture i čovjekove slobode. Pokazuje se kako »ne – govor« neizbježno postaje »protivgovor«, krajnost govora i njegov kraj. Ovu epohalnu tendenciju gotovo na karikaturalan način obznanjaju države koje su suočene sa ekstremnom i tragičnom krizom. Za takvu krizu, u nas je obezbijeđen primjer bez presedana. Nedavno je *Ranko Bugarski* napisao tekst o jeziku mira. Tamo čitamo: »Lične zamenice mogu da postanu problematične samo ako se njima manipuliše tako što se npr. *mi* upotrebljava retorički u značenju »nacija«, »partija«, »vladajuća klasa« i slično, bez jasne naznake o zamišljenom opsegu ove zamenice, ili kad se oni, slično tome, neodređeno odnosi na neku neidentifikovanu suprotstavljenu grupu. U nekim kontekstima, češće pribegavanje reči *ja* umesto *mi* nesumnjivo bi uklonilo svaku neželjenu dvosmislenost. Takođe bi se

mogla preporučiti raščlanjenija upotreba opozicije *naše/njihovo*, kao i pažnja u izboru prideva i priloga...« U protivstavu prema retorici rata, sociolingvisti muku muče kako da »uspostave« retoriku mira i njene formativne jezičke principe. Dok se to ne dogodi, vladajući jezik i govor mržnje vodiće ograničavanju dijaloga i redukciji njegovih komunikativnih potencijala.

Smisao dijaloga bio bi u tome da se objelodani promjena, čak i nezavisno od stava od kojeg se polazi. Stavovi se mogu ne samo opovrgnuti, potvrditi ili modifikovati nego i integrisati u novi stav, u novo ishodište kao proces traganja za istinom i vrijednostima. Nevolja je često u tome što stav, kao krajnja tačka vjerovanja, kao njena krajnost i njena konačnost, blokira mogućnosti opštenja s drugim, stopira dijalog. Čvrstina i neporecivost stava zatvara dijalošku komunikaciju. Takav stav »ne radi« za dijalog jer oživotvoruje monolog. Uvjerenje, tvrdi *Radomir Konstantinović*, dolazi kao znanje prožeto vjerom. Šta da se radi - kad se vjerovanje pojavljuje kao zabluda? Kad znanje zamijeni vjerovanje - tu je kraj koherentnog dijaloga. Ekstremisti i fanatici protagonisti su uvjerenja, u kojima, po pravilu, strada istina, pravda, dobro, ljubav i ljepota. Oni se drže svojih fanatičnih uvjerenja i rigidnih stavova kao pijan plotu. U svojoj isključivosti, njihova uvjerenja stižu kao optužnica svih shvatanja koja su u znaku razlike i drugosti. Ni ekstremisti ni fanatici ne daju neistomišljenicima nikakvu mogućnost da obrazlože svoje ideje i svoje ideale. Njima je apriori neprihvatljivo i uvjerenje koje je prožeto pouzdanim saznanjima i uvjerljivim argumentima. Odbacuju sve što je nesaglasno s njihovim često trivijalnim mišljenjem. Izgleda s njima ne vrijedi voditi dijalog. Oni su jednostavno za dijalog izgubljeni.

Svođenje različite, po nivou i vrsti, argumentacije na istu ravan nije samo pitanje metodološke neodrživosti, već predstavlja ograničenje ravnopravnog i slobodnog dijaloga. Tu je prisutno neuvažavanje mogućih i stvarnih razlika. Zato se često i stvara utisak da dijalog vode oni koji su se jedva sporazumjeli da govore o istom predmetu. Razumljivo je da različite argumentacije imaju različitu težinu i veoma nepodudaran smisao, pored ostalog i zbog toga što različite oblasti društvene svijesti imaju kao svoju osnovu različite kriterijume. Besmisleno je vjerovati da dijalog može stvoriti samo »negativne« ili samo »pozitivne« posljedice, ili pak, potpunu koherentnost. Problematičan je onaj dijalog koji hoće da zaobiđe put

do istine. »Sve istine koje se prečute postaju otrovne«, piše Niče. Pouzdani i uvjerljivi dijalog temelji se na znanju i naučnim istraživanjima. Zato je raspru koju karakteriše *argumentum ex verbo* neophodno da zamijeni *argumentum ex re*. A put do demokratskog društva nezamisliv je bez argumentovanog, slobodnog i kreativnog dijaloga. Nažalost, u nas, takav dijalog ne postoji.

Vještinu umnog razgovora ostvaruju samo oni koji znaju da pitaju i koji znaju da odgovaraju. Zato je razumljivo što u djelu »*Ja i ti*«, *Martin Buber* piše:«Duh nije u Ja već između Ja i Ti. On nije poput krvi koja kola u tebi, nego poput vazduha u kojem dišeš«. Dijalogom stižemo i do sebe, ako smo uspjeli da stignemo do drugoga. Relevantno je i uvjerenje da je nemoguće stići do drugoga ako nijesmo prethodno stigli do sebe. Ukoliko se rastojanje do drugoga ne smanji – dijalog nije ni imalo smisla voditi. Svakako, nije svejedno da li dijalog dolazi kao posljedica kritičkog istraživanja ili kao imaginarna spekulacija, ali je najvažnije da on utiče na formiranje i razvijanje onih ideja koje pomažu otkrivanju novih ključeva svijeta i novih vrijednosti. Dijalog koji ne posreduje između stvarnog i mogućeg, ako ne povećava mogućnosti približavanja istini i vrijednostima, nije aktuelan i nema puniji značaj. Dijalogom bi se podržavali i kreativni procesi i slobode stvaralačkog bića, baš kao što bi se branilo dostojanstvo individualnog uvjerenja. Zatočeništvo u mržnji prema neistomišljenicima, i ravnodušnost prema čudima svijeta, vode poništavanju kritičkog duha dijaloga.

U studiji »*Dijalog i tolerancija*«, *Đuro Šušnjić* piše o ontološkim perspektivama dijaloškog diskursa:«Razgovor nastaje iz nekog nedostatka u čoveku: da bi ga ukinuo, potreban je drugi čovek, koji se od njega razlikuje. Ako smo Ja i Ti posve isti, nama se ništa ne događa. Zato sve što nisam ja, za mene ima osobito značenje, jer se od mene razlikuje. Sve što u životu činimo, u stvari su pokušaji da sebe dopunimo i popunimo, da postanemo celovite ličnosti...Ko nije kadar da razgovara, taj nije sposoban za razvoj: odustati od razgovora sa drugim, znači odustati od sebe. Jer kad dobro upoznate drugog, sebe ste proširili za još jedan život. Ma ko bio taj drugi, on je drugi mene samog: moja suprotnost i moja dopuna. Čovek se susreće sa drugim čovekom da bi u sebi i njemu probudio snage koje im pre toga susreta nisu bile dostupne i poznate. Jedan čovek ako deluje na drugog čoveka, postaje deo njegove sudbine. Bez drugoga ne možemo

razumeti sebe«. Sa samozadovoljstvom i mizantropijom ne može se ništa razložno shvatiti. Tu ne postoje ni pretpostavke za vođenje raspre.

Zašto ima smisla govoriti o dijalogu? Razloga ima toliko da ih je teško i nagovijestiti, a kamoli nabrojati. To što ga nema nije razlog da mu se okrenu leđa. Nije riječ o beskorisnosti tog govora nego o njegovoj bespomoćnosti. U knjizi »*Pobuna elita i izdaja demokratije*« Kristofer Laš tvrdi da je perspektiva demokratije sumorna i bezizgledana. U mnoštvu argumenata kojima potvrđuje svoju pesimističku prognozu posebno mjesto zauzima stanovište da je istrošena supstanca demokratije, što je naročito vidljivo u odsustvu javne debate koja bi mogla da utiče na racionalne ishode politike. Laš govori o izgubljenosti umjetnosti vođenja raprave. I kad debate postoje, nevolje nastaju, jer je složene pojmove, ideje i mišljenja, teško približiti »prosječnom« građaninu, a još teže ih je navesti da donose kritičke sudove. I pored nevjerojatnih mogućnosti informatičke tehnologije, živa javna debata, uslov demokratije – izostala je. Ima razloga dokazivati da je bespredmetan dijalog u nedostatku dokaza i da je raspravu koju karakteriše verbalni »argument« neophodno da zamijeni trpeljiv i promišljen razgovor. Čini se da je svijest o dijalogu pretpostavka uspostavljanja komunikacije kao temeljne kategorije kulture, u kojoj se kristališe stav o zajednici, ali i o svijetu vrijednosti.

U nas je, očigledno, došlo do prekida komunikacije. Ako ovome dodamo paradoksalnu činjenicu da takozvana informativna revolucija nije podigla »nivo inteligencije javnosti«, onda situacija naše političke zajednice, koja se našla na sporednom kolosijeku savremene istorije, djeluje još sumornije i beznadežnije. A put do civilizovanog i demokratskog društva nezamisliv je bez javne debate. I bez dijaloga. A dijalog kao aktivnog i kritičkog stava neće biti bez tolerancije, kreativnog pregnuća i optimizma volje.

dr Đuro ŠUŠNJIĆ

UMEĆE VOĐENJA DIJALOGA

Za istinski razgovor nisu potrebna nikakva pravila, već iskreni susreti ljudi sa različitim pogledima ne svet: samo iz tih duhovnih susreta rađa se smisao za trpeljivost i vrednovanje tuđeg stava. Ljudi sa boljom dušom mogu se bar razumeti , ako ne i sporazumeti. Oni kojima je važnije da istaknu pravila pre same stvari o kojoj se razgovara, i nesvesno potvrđuju da im je više stalo do forme nego do suštine. Sva ta pravila za vođenje razgovora, razrađena do pojedinosti, samo su smetnje neusiljenom odvijanju razgovora.

"Mi , doduše, kažemo da neki razgovor vodimo, no što je razgovor više pravi razgovor, utoliko manje je vođenje razgovora podložno volji jednog ili drugog partnera. Tako pravi razgovor nikada nije onaj koji smo mi htjeli da vodimo. Naprotiv, općenito je pravilnije reći da mi u razgovor dospijevamo, ako ne čak i da se u razgovor zaplićemo. Ono, kako tu jedna riječ proizlazi iz druge, kako razgovor doživljava obrte, kako se nastavlja i dovršava, moglo bi, zaista, biti jedna vrsta vođenja, ali u ovom vođenju su partneri razgovora manje voditelji nego vođeni. Niko ne zna unaprijed šta će ispasti u toku razgovora. Sporazum ili njegov neuspjeh je kao događanje koje se odvijalo na nama. Tako onda možemo reći da je nešto bilo dobar razgovor, ili, takođe, da nije bilo pod povoljnom zvijezdom. Sve ovo svjedoči o tome da razgovor ima svoj sopstveni duh, i da govor, koji se u njemu vodi, nosi u sebi sopstvenu istinu, tj. nešto otkriva i nečemu omogućava da se pojavi, što odsada biva" – ističe H.G. Gadamer u *Istini i metodi*.

Svaka vezanost za pravila razgovora ograničava spremnost na istinsko slušanje; svaka nevezanost za neka načela razgovora preti

da se on izrodi u brbljanje. Zato se razgovor mora da odvija u okviru nekih temeljnih načela, dovoljno prostranih da u njima sloboda može da igra: da ih učesnici u razgovoru ne osećaju kao nametnuta spolja, nego kao doživljena i proživljena iznutra. Ovde ću, po prvi put u nas, da iznesem ta načela, za koja vjerujem da bi mogla biti vodiči u svakom razgovoru od značaja i značenja za istinu i zajednički život. Ova načela za vođenje razgovora potiču iz otežalog iskustva sporazumevanja.

1. Na jedno pitanje iz ljudskog života po pravilu postoji više odgovora, pa svako misli da je njegov odgovor jedino istinit, postaje neodgovoran, jer dovodi u pitanje druge i drukčije odgovore, pa i samu mogućnost postavljanja drukčijih pitanja.

2. Čovek je biće koje pita i odgovara, preuzimajući odgovornost za posledice svojih pitanja i odgovora: moguće i stvarne, dobre i loše. Ovde se odgovornost ne shvata samo kao spremnost da se poštuju običajne, moralne, verske, pravne itd. norme i pravila koji inače regulišu odnos pojedinca prema zajednici, prirodi, mrtvima, sebi i sl. Biti odgovoran znači biti u prilici da odgovoriš na izazov, a ne samo da odgovaraš pred nekom normom ili sudom, ako nisi nešto učinio kako se od tebe očekivalo. Biti odgovoran znači biti odgovor na izazov što, naravno, ne isključuje osjećanje obaveze i odgovornosti prema drugim osobama ili sebi kao osobi. Biti odgovoran znači biti spreman da se na sebe preuzme krivica za nastale posledice vlastitog čina.

3. Ako razgovor vode osobe a ne ustanove, onda odgovornost mora biti lična, inače je nema. Kolektivna odgovornost postoji tamo gde su ljudi postali ravnodušni prema zločincima: tu niko nije kriv pojedinačno, ili, što je isto, svi su krivi. Baš zato što pojedinac nije kriv i odgovoran, ustanove nikome ne odgovaraju. Razgovor je susret različitih ljudi: ovde je bitno priznanje osobe koja vodi razgovor, a ne njene uloge u sistemu.

4. Ako se svaki odgovor na neko pitanje i ne uvaži na kraju razgovora, ipak je dobro saznati da postoje i takva mišljenja. Ako je pitanje o kome se raspravlja povezano sa sudbinom svih, onda svi imaju pravo da izraze svoje mišljenje, zajednica nema uvida u moguća i stvarna rešenja svojih problema: ona ne zna o sebi sve što bi mogla da sazna, ako se otvori.

5. Kao ličnost, čovek nikada nije dovršen i svršen; on je biće nedostatka. On nema drugog puta da sebe upotpuni, to jest proširi i produbi, nego da stupi u dodir sa drugim ljudima koji se od njega razlikuju. Od njih on jedino može da nauči nešto drugo, da se menja i razvija u pogledu razumevanja sveta oko sebe i samoga sebe. Promena u svetu je promena u njemu: ako svi članovi zajednice učestvuju u razgovorima, onda svi uče i napreduju u razumevanju sveta i sebe.

6. Nema razgovora ako se ljudi susreću kao stranci, to jest ako nemaju ništa zajedničko. Mora da postoji nešto što mogu da razmene: reč istina upućuje na ono što je isto ili slično među njima. Oni moraju da osete potrebu za razgovorom, da bi im razgovor uopšte postao potreba. A oni će osetiti tu potrebu ako su svesni razlika, ali sličnosti u osećanjima, verovanjima i ponašanju. Uvek valja isticati ono zajedničko do čega se u razgovoru došlo, kako bi se dobilo na poverenju i motivima za daljni razgovor. Pri tome, naravno, ono što je zajedničko ne mora da bude bitno, a ono što je bitno ne mora da bude zajedničko, ali mora se početi od nečega što povezuje ljude.

7. Bez poverenja u drugog i poštovanja drugog, koji teži istini, bez obzira koliko je daleko od nje u početku razgovora, nema iskrenog susreta između dva čoveka, pa umesto razgovora dve ličnosti, imamo razgovor dve maske. Ljudi se mogu odlično razumeti, ali ako ne veruju jedan drugome, onda nema zajedničkog života, zato je dobra volja presudnija od znanja, jer gde nema poverenja, nema ni razgovora. Svaki ugovor samo je dokaz više da je među ljudima nestalo poverenja. Svaki katanac na ustima ili vratima svedoči o gubitku poverenja među njima. "Samo onaj ko veruje u svet, može nešto da učini sa njim" – Martin Buber. Poverenje ne uskraćuje pitanja.

8. U razgovor se ulazi s namerom da se traži istina, a ne da se ostvari pobjeda nad sagovornikom: čim priznam pravo drukčijeg mišljenja, odričem se prava da sam samo ja u pravu. Čim pristaneš na razgovor, ostvario si minimum jednakosti i trpeljivosti prema drugom čoveku i drukčijem mišljenju. Razgovor nije nadmetanje i borba, već otvaranje i igra. Herodolt priča u svojoj *Istoriji* da su Perzijanci dva puta raspravljali o svakoj važnoj stvari: u pijanom stanju i trezni. Ako im se dopadne ono što su zaključili pijani i kad su trezni, onda su usvajali tu odluku ili rešenje.

9. Svaki učesnik u razgovoru zavisi od drugoga s obzirom na saznanje istine i smisla, i zato odnos moći ovde mora biti isključen: svi rade na ostvarenju boljih mogućnosti mišljenja i življenja. Biti zavisan od drugoga ne znači biti podređen niti biti nadređen : otuda potreba za solidarnošću. Biti trpeljiv ne znači samo priznati drugom da misli i deluje po svojoj volji, nego i smoći snage da se vlastita misao i delovanje otvore za prigovore i svesnu i nesvesnu dopunu.

10. Jedini način da se izađe na kraj sa sumnjom i neredom u nama i oko nas, jeste razgovor i odgovor o tome kako ćemo živeti. Samo kroz razgovor možemo stupiti u svetsku kulturu srca i uma: dok vodite razgovor, potisnite, stavite u zgrade i zaboravite sve što nije u vezi sa istinom i smislom. Sv. Toma ima pravo: "Bolje je znati malo o važnim stvarima nego mnogo o nevažnim".

11. Ako u razgovor ulaze ljudi koji ne znaju sve o nekoj stvari, onda oni ne mogu ni da predvide ishod razgovora: ja i ti nismo zatvoreni svetovi. Ako smo svesni da u razgovor ulazimo kao ograničena bića, a razgovor donese ploda, onda je to zahvaljujući našoj mani: ona omogućava da učimo i da budemo bolji. Ako učite iz ljubavi, istina će vas pratiti kao vlastita senka. Kao što sunčevi zraci otvaraju ruže, tako će duhovno zračenje otvarati vaše duše za ono što je istinito, lepo, dobro i sveto.

12. Nema drugog načina da svaki pojedinac dostigne punoću svoga bića nego da stupi u razgovor sa drugim koji se od njega razlikuje: ovaj drugi je mogućnost njega samoga. Odustati od razgovora znači odustati od sebe, a ne samo od istine i smisla: ako me pažljivo slušaš, onda osećaš da razgovaraš sam sa sobom u trenutku iskrenosti. Upoznaj sebe kroz mene.

13. Dok smo otvoreni za druga iskustva, misli i vrednosti, možemo da stvaramo: samo u dodiru sa drugim možemo da rastemo. Onaj ko je sebe zatvorio za druge, nema budućnosti. Kao zatvoreno biće, osuđen je da boravi u samom sebi, bez nade da iskorači u novo iskustvo.

14. Istina nije u meni ni u tebi, nego između nas: zato u razgovor uđemo sa jednim mislima, a izađemo sa sasvim drugim. Ako verujemo da se razgovorom dolazi do istine, onda verujemo u istinu: ima stvarnosti koje postoje samo ako u njih verujemo!

15. Čim se javi neki problem, to je samo po sebi razlog za okupljanje: ono što povezuje tako različite ljude jeste problem koji je

zajednički. Metodološki, trebalo bi ući u razgovor naglašavajući ono što nas ujedinjuje i što nam je zajedničko, a razlike prepustiti kasnijoj obradi. Ali se za račun onoga što je zajedničko, ostavlja po strani ono što je posebno i pojedinačno, to ne bi vodilo istinskom jedinstvu, jer bi te razlike ubrzo izbile na površinu i izazvale nove sporove.

16. U toku rasprave otkrivaju se ne samo istine, nego i zablude. Nema istine o meni i tebi koja bi bila unapred data: ona je uvek zadata. Ako se do istine tek treba doći, znači da je niko unapred ne zna. Zato svaki učesnik u razgovoru mora biti spreman da uvaži zabludu, ali ne i da oprosti laž. Tako svaki postaje svestan važnosti razgovora kao načina dolaženja do novih vesti i kao pripremi za odlučivanje o stvarima koje se ne tiču samo pojedinca. M. Buber tačno kaže: "Sve je na našem putu odluka, namerna, naslućena ili prikrivena".

17. Posle razgovora, u duhu i srcu nosimo više nego što smo u razgovoru uneli: zato mi je drukčije mišljenje potrebno koliko i moje. Jer čovek je misaono biće, koje u isto vreme i veruje i sumnja u istinitost svoje misli. Pošto misli na svestan i nesvestan način, to se dešava da bude u sporu sa samim sobom. Spor rešava proveravanjem svojih misli u razgovoru: svaku od svojih misli upoređuje sa mislima drugih, uočavajući prednosti i nedostatke. Ko zastupa jedno mišljenje, primoran je da sasluša i drukčije, ako ne želi da ispusti iz svog sazajnog pogleda bitne delove i slojeve stvarnosti. Oba mišljenja odnose se na razne strane stvarnosti, i utoliko se, u krajnjoj spoznaji, dopunjuju. "Ima iskustava koja nas nagone da sve iznova proverimo" – isticao je R. Jinger.

18. Učesnici u razgovoru moraju biti svesni da ne samo što jedan drugome pomažu da više saznaju, nego i da se bolje upoznaju: oni ne proširuju samo svoju svest nego i svoje zajedništvo!

19. Nema te misli, verovanja ili ponašanja o kojima se ne može da razgovara, a to znači da je sve podložno kritičkom sudu i intersubjektivnoj proveru. To ne znači da nema vrednosti koje trajno obeležavaju ljudski život: sam život je takva vrednost i ne sme biti dovedena u pitanje. Što god se događa meni, može se dogoditi i tebi.

20. U razgovoru ljudi postaju mekši i otvoreniji za razlike: tako je sam put otkrivanja istine vredan koliko i sama istina.

21. Dva čoveka moguće je privoleti na razgovor samo ako oba uvide jedan viši i zajednički cilj koji je ostvariv samo ako oni udruže

svoje duhovne i telesne snage: samo tako se smanjuje napetost i raste poverenje između njih.

22. Odustajanje od razgovora osvećuje se gubitkom istine i smisla, a nada nas pomalo napušta: zato je bolje postepeno uklanjati sve ono što smeta i ometa da se ljudi razumeju i slože. Susreti ljudi koji različito misle značajni su iz psiholoških, društvenih, moralnih i kulturnih razloga: oni su korak ka upoznavanju, sazrevanju i učenju od drugih.

23. Samo ako ljudi ulaze u razgovor svesni da niko ne može da izgubi a da svi mogu da dobiju, onda su dorasli za istinu i smisao. Oni znaju da se tu ne događaju sukobi ličnosti, nego sudari shvatanja: umesto biranja ličnosti, na delu je biranje programa. Logička pravila dokazivanja važe nezavisno od onoga ko dokazuje: ovde razlog zamenjuje osobu!

24. Treba reći da logika obezbeđuje pravilno mišljenje i zaključivanje, ali ne i istinsko mišljenje i zaključivanje. Ako neistiniti iskazi mogu biti isto tako logični kao i istiniti, onda se razlika između njih ne može naći na području logike. Istinito mišljenje mora biti pravilno, pravilno mišljenje ne mora biti istinito. Čuvajte se logike, jer ona može, ali ne mora, da ima veze sa istinom. Logika je često način da zaključite pogrešno, uvereni da ste u pravu.

25. U razgovoru se mora izvesti na čistac što neko misli pod ovim ili onim pojmom, jer se mnogi nesporazumi rađaju iz različitog razumevanja istih reči i pojmova: misli se jasno vide i čuju kroz reči i pojmove koji imaju sasvim određen sadržaj i obim. Samo preko razumevanja zajedničkih značenja, mi se možemo približiti jedan drugome. Postoje razlike između onoga što neko kaže i onoga što drugi čuju: reči varaju misli. Istinsku zajednicu čine ljudi koji se međusobno dobro razumeju: oni dele jedan svet zajedničkih značenja. Pre svega, nužno je da se upoznamo sa rečnikom svojih sabesednika; kao što je jezik domovine za pesnika, tako i svaki učesnik u razgovoru ima svoju domovinu, i voli kao i vi svoju.

26. Jedino u čemu se učesnici mogu unapred da se slože jeste da odbace nasilje kao način rešavanja međusobnih sporova i sukoba. Ovaj prevrat u načinu mišljenja nužno je izvesti, da bi se mogao izvesti preokret u načinu življenja.

27. Učesnici u razgovoru moraju biti svesni da niko od njih ne gubi identitet time što zajedno dođu do zajedničkih značenja: još uvek preostaje više razlika nego sličnosti među njima.

28. Razgovor je povezan sa nekom nesigurnošću svakog učesnika: to je prilika da se proverí slika koju svaki pojedinac ima o sebi i o svojim stavovima. U razgovoru svaki čovek pristaje na saznanje da je nesiguran i ograničen, ali on se toga ne stidi, jer je to način na koji svaki čovek živi i deluje.

29. Nijedan pogled na svet koji deli ljude ne bi trebalo da postane njihov vodič u mišljenju, verovanju i ponašanju: kad god izabere rasni, klasni, nacionalni, stranački itd. interes za svoga vođu, mogu biti sigurni da čine grešku i greh. Ne valja od razlika praviti razloge za nepoverenje, sumnju, mržnju i svađu. Ođanost istini znači mnogo više od ođanosti rasi, klasi, naciji, stranci. Ako se svaka stvar vidi i ocjenjuje isključivo kroz grupni interes, onda su sukobi sa drugim grupama sasvim izvesni: ideologija je govor koji jedna grupa drži samoj sebi, dajući za pravo svome interesu.

30. Svesni da se svaki nasilni sukob može svesti na duhovni spor, ljudi otvaraju sebe za nove mogućnosti i moći. Nenasilje nije nemoć, nego prikrivena moć s obzirom na cilj, a s obzirom na sredstvo – miroljubivo. Zaista, moćan oblik delovanja. Neodgovorno delanje je ono koje unosi zbrku u red, koje narušava pravila igre, i koje, u krajnjoj liniji, izaziva štetne posledice.

31. Svaki učesnik u razgovoru treba da se upozna sa stavovima svih ostalih, kako bi mogao da svoj stav o nekoj stvari suočava sa njihovim. Zato mora da bude jasan i razgovetan njegov stav i sve ključne posledice koje iz njega slede. Naravno, samo pitanje o kome se raspravlja mora biti proučeno: logički razlozi i iskustveni podaci treba da budu svedoci. Zbog toga je dobro da se ranije najavi okvir razgovora i središnje pitanje u njemu.

32. Od struke i kulture učesnika u razgovoru zavisi da li će oni da rasprave opšti princip pre posebnih i pojedinačnih činjenica, ili će krenuti obrnutim putem.

33. Otvori se za svako novo iskustvo, zamisao i vrednost: ne ulazi u razgovor sa gotovim stavom, predrasudom. Učesnici u razgovoru ostaju svesni, i posle uspešno završenog razgovora, da se razgovor može nastaviti, to jest da se još može učiniti pomak u razumevanju stvari o kojoj su raspravljali, ali da to ostavljaju za neku

drugu priliku, kada budu imali više razloga za susret i više dokazne građe.

34. Tumači stav svojih protivnika na način na koji oni to zaslužuju kao tvoji sabesednici: ne hvataj se za pojedine slabosti u njihovom stavu, nego nastoj da shvatiš celinu. U meri u kojoj tražiš slabe strane u njihovom mišljenju, u toj meri budi spreman da sam oktriješ, ili da prihvatiš kada ti drugi otkriju, slabe strane tvoga gledišta: u skladu sa tim oblikuj i svoj stav!

35. Uzmi u obzir osetljivost ljudskih bića: zato neka tvoj prekor bude blag ,a tvoj dokaz jak. »I kada te hvalim i kada te korim uvek te volim«. Tvoje pravo da drukčije misliš i živiš može biti ograničeno jedino jednakim pravom drugog.

36. Nikad ne pretpostavi da će zaključci do kojih zajedno dođete vodeći razgovor o nekoj stvari, biti konačni i nezamenljivi, u smislu nekih večnih istina. Ograničena bića imaju ograničen uvid u strukturu stvari: zato je neophodno da nastave razgovor čim se ukaže potreba. Razgovor nije moguć ako neko od učesnika smatra da je pitanje rešeno za sva vremena.

37. U obzor se mora ne samo trenutno položaj i potrebe sabesednika, nego i njihovo prošlo iskustvo i očekivanja od sutrašnjeg dana: ljudsko biće kreće se između ideala i stvarnosti, ali kad se upoređuju stavovi, onda je pogrešno uporediti ideal i stvarnost, nego ideal i ideal, ideologiju sa ideologijom, praksu sa praksom itd. Teži se istoj ravni poređenja: ne upoređuj svoje ideale sa tuđom praksom. Sresti se na istoj ravni mišljenja, verovanja ili delanja jeste neophodna pretpostavka istinskog razumevanja.

38. Dobro je ako učesnici u razgovoru uoče i istaknu pitanja oko kojih se ne slažu, ali ništa manje da izdvoje i naglase stvari oko kojih se slažu: tako se kreću od sukoba prema saradnji, nepomirljive razlike pomalo se pretvaraju u različite puteve prema istini i smislu kao zajedničkim vrednostima.

39. U odlukama koje se donesu u razgovoru, svaki učesnik može da prepozna sebe i svoj doprinos, iako ne uvek u podjednako meri. Ali odluka kao zajednički imenitelj usmerena je na postizanje opšteg dobra za sve, a ne samo za učesnika, i time nadilazi i nadmašuje vrednost svakog pojedinačnog doprinosa: takva odluka ne bi bila moguća bez razgovora.

40. Svaka stvar o kojoj se raspravlja treba da se osmotri sa dva gledišta: iznutra i izvana. Ovo *iznutra* znači: pravo iskustvo vere može da ima samo vernik, pravo iskustvo nauke može da stekne samo onaj ko se njome bavi, istinski umetnički doživljaj ima onaj ko je i sam umetnik itd. Ovo *izvana* znači: o veri može da govori i neko ko ne veruje, o nauci može da svoju reč kaže i neko izvan nauke, o umetničkom delu mogu da sude i obični ljudi itd. Svaki učesnik u razgovoru mora da zna da izvorni predstavnik vlastite verske, naučne ili umetničke tradicije ima najviše toga da kaže: zato se njegovi sudovi moraju da poštuju. Drugi učesnici mogu da na svoj način razumeju, ali se izvorni učesnik mora prepoznati u njihovom tumačenju. Znanje koje imam o jednoj veri nije moja vera, i ja mogu mnogo toga da znam o toj veri a da budem bez svoga iskustva u njoj. Jedna je stvar upoznavanje sa vanjskim oblicima jedne vere, a druga stvar je poznavanje vere iznutra, sticanjem iskustva u toj veri.

41. Ne bi trebalo da se dira u najosetljivije pitanje na početku razgovora: bolje je početi sa onima koja su lakša za dogovor, da bi se steklo uzajamno poverenje i neka osnova na kojoj se može dalje da gradi.

42. Da bi znali šta neko govori, mora da razumemo njegov govor, ali upravo zato nužno je da neki način i verujemo u ono što on govori. Prvo se moraju upoznati različita gledišta, što ne znači da se sa bilo kojim treba odmah složiti. Isto tako, priznanje protivniku nije izraz vlastite slabosti: ako nemaš jakog protivnika, ni sam ne možeš pokazati pravu snagu.

43. Ako kroz razgovor otkrivamo osobine stvarnosti izvan nas i u nama, kojih pre nismo bili svesni, onda se može reći da razgovor može dovesti do pravih otkrića, ako ne i otkrovenja. Čovek se susreće sa drugim čovekom da bi u sebi i njemu pobudio snage koji im pre toga susreta nisu bile dostupne i poznate.

dr Radovan RADONJIĆ

DIJALOG

Ovih dana, svi govore o dijalogu (razgovoru). I svi su, više ili manje, saglasni oko dvije stvari: prvo, da nam je dijalog nasušno potreban, i kao pojedincima i kao društvu; drugo, da dijalogom, kao takvim, treba krčiti puteve do rješenja svakog pitanja i problema, uključujući i crnogorsko državno pitanje. Tu se, obično, završava sva priča o dijalogu.

Tu priču, valja nastaviti. Makar toliko, koliko je potrebno da se, u formi najopštijih teza, odgovori na sljedeća tri pitanja:

Prvo, što je, zapravo, dijalog?

Drugo, da li duhovna klima u Crnoj Gori danas pogoduje dijalogu?

Treće, kada, i među kojim sagovornicima, dijalog nije moguć?

*

Što je dijalog?

Najkraće rečeno, dijalog je jedan od najboljih načina da se ljudi, koji različito misle, nađu licem u lice, jedni drugima "otkriju dušu" i kažu što vide, žele, mogu. Ljudi, tek kroz dijalog mogu naći mjeru stvarima oko sebe i u sebi, obuzdati strasti, suzbiti fanatizme, ublažiti mržnje i bar donekle neutralisati druge elemente i momente patološkog u svijesti i opredjeljenjima.

Dijalogom se, dakle, ne može smatrati svaki razgovor između dvojice i više ljudi. Dijalog nije ni rat, tj. polemika (od grčkog *polemos* = rat), ni puka prezentacija različitih stavova. Nije ni verbalni duel o apstraktnom, ni parada elokventnih fraza sračunatih na blokadu misli i opstrukciju smislenog. Nije ni apologetska odbrana oštro suprotstavljenih ideoloških, vjerskih, nacionalnih i inih uvjerenja i opredjeljenja. Nije ni manifestacija zadriglog identifikovanja sa

izmišljenim ili stvarnim autoritetima i kolektivitetima. Nije ni priča, priče radi, ni banalna igra kojekakvim simetrijama i reciprocitetima. Nije ni prosto izlaganje i mozaičko slaganje suprotnih ideja i stanovišta, ni potpuno odbacivanje druge ili napuštanje vlastite ideje i stanovišta.

Dijalog je nešto drugo. To je misaoni i etički napor da se različite ideje i stanovišta dovedu u neku vrstu dijalektičkog odnosa, a time i sinteze. To je demokratski put i sredstvo kojim se različita mišljenja, sudovi i uvjerenja mogu ravnopravno sresti, uzajamno provjeriti i približiti. *To je, dakle, mirni, razložni, argumentovani, dobronamjerni i ravnopravni razgovor ljudi, čiji je cilj i interes da se o nečemu dogovore.*

Dijalog, čak i kad se kreće u okvirima predviđenog, obiluje iznenađenjima.

Razumije se, u dijalogu se mora biti spremno na prestrojavanja i prilagođavanja, zavisno od strategije i argumentacije sagovornika.

Dijalog, čak i onda kada počinje potpunom saglasnošću njegovih učesnika o predmetu njihovog interesovanja, može da poprimi karakter oštre konfrontacije. Pogotovo, ako u njemu dođe do izražaja želja da se, po svaku cijenu, dokaže ispravnost stavova jedne strane u odnosu na stavove druge strane. Zato, želja da se svojom argumentacijom nadjača argumentacija Druge strane, mora biti realna i kontrolisana, kako dijalog ne bi završio neuspjehom iza koga će ostati pustoš u duši, bilo pobjednika (obnevidjelog, zbog ostvarene premoći), bilo pobijeđenog (deprimiranog, zbog prevalencije ideja njegovog sagovornika).

Biti uspješniji u dijalogu, ne znači uništiti sagovornika u etičkom, političkom, psihološkom ili biološkom smislu.

Pobjeda s takvim ishodom, bila bi poraz, jer bi značila smanjenje, umjesto povećanja broja onih koji se žele pridobiti za svoje ideje i opredjeljenja. Na sudu može da pobijedi samo advokat, čijeg klijenta oslobađa trijumf pravde. U protivnom, oslobađajuća presuda značila bi poraz - njegov lično, profesije kojoj pripada, pravosuđa kao takvog.

Pobijediti u dijalogu, znači postići ono što se želi, ali i ono što žele drugi, uključujući i sagovornika.

Pošto se njime može postići izvjestan cilj i kod sagovornika, dijalog ne treba voditi kao rat - nemilosrdno, grubo, agresivno i neprijateljski.

Bolje je, i za pobjednika korisnije, ako u dijalogu bolji nadmaši dobrog, i ako, umjesto nemilosrdne demonstracije moći, prevagne poštovanje uvjerljivijih argumenata. Štoviše, samo dijalog koji to obezbjeđuje, ima svrhe.

* * *

Da li duhovna klima u Crnoj Gori pogoduje dijalogu?

Dati crnogorski duhovni milje, generalno gledano, ne korespondira dovoljno sa filozofijom i logikom dijaloga. Ovo uprkos činjenice da se u Crnoj Gori dešavaju izvjesne pozitivne promjene, da se iza dubokih naslaga anahronog i autoritarnog pomaljaju znaci postepenog sticanja kapaciteta za demokratsko rješavanje krucijalnih pitanja i problema, unutrašnjih i spoljnih.

Kad to kažemo, imamo u vidu sljedeća tri momenta.

U prvom redu, u Crnoj Gori još nije ni uzrdman, a kamo li srušen, čvrsti bedem psiholoških klišea, nacionalnih i vjerskih predrasuda i pogrešno kodovanih interesa. Mnogi, koji su ušančeni iza tog bedema, ne osjećaju potrebu da sa nekim razgovaraju o onome što misle i kako misle. Oni su onoliko jaki, čvrsti i monolitni, koliko su zaštićeni zauzetom busijom. Njihova snaga ne izvire iz invencije i kreacije, iz sposobnosti da se suoče sa imperativima vremena ili da na izazove konkurentskih ideja i orijentacija odgovore novim kvalitetima. Jedino što njih hrani i održava jeste izbjegavanje susreta sa stvarnošću i otpor prema svemu novom, drugačijem, progresivnom.

Zatim, u Cnoj Gori još nije prevladan problem (ne)tolerancije, tj. (ne)spremnosti ljudi da strpljivo i do kraja, s uvažavanjem (bez ignorancije, ironije i ravnodušnosti) saslušaju i prime drugačija, različita ili čak suprotna mišljenja. U Crnoj Gori je još premalo onih koji su spremni da argumentovanoj kritičkoj analizi podjednako podvrgnu i sopstvena i tuđa stanovišta, a previše onih koji poznaju i priznaju samo argument sile i prinude.

Najzad, u javnom životu Crne Gore, pogotovo na njenoj političkoj sceni, i dalje dominiraju oni koji, svjesno ili nesvjesno, brkaju (ne)toleranciju prema različitim mišljenjima sa (ne)tolerancijom prema različitim postupcima. Iz te zbrke zakonito

izviru dvije podjednako negativne tendencije: jedna je da se, u ime principa tolerancije drugog i drugačijeg, nude i nameću neprihvatljive faktičke solucije i odnosi; druga je da se, u ime tobožnje zaštite od neprihvatljivog, pokazuje netolerancija prema drugačijem mišljenju kao takvom.

* * *

Kada, i među kojim sagovornicima, dijalog nije moguć?

Za dijalog, nije dovoljna samo to da su strane učesnice u njemu spremne da razgovaraju. I da ostanu čvrsto pri opredjeljenju da na nedemokratske izazove i pritiske spolja neće odgovarati na isti način. Dijalog je moguć samo među odgovarajućim partnerima. Takvima mogu biti samo oni koji, kako bi Šopenhauer rekao, "cijene istinu, rado čuju dobre razloge iz usta protivnika i imaju dovoljno strpljenja da podnesu to što nijesu u pravu kad se istina nađe na drugoj strani". Konkretno, to znači: da se mora biti spremno da se čuje drugo, drugačije, neočekivano; da sagovornika treba slušati sa razumijevanjem i empatijom (empatija je sposobnost da se poistovjtimo sa sagovornikovim problemima, da razumijemo njegova osjećanja i prihvatimo ih tako kako ih iskazuje); da spontanost i iskrenost pomažu razumijevanju sagovornika. Sa onima koji to ne shvataju, i ne prihvataju, dijalog nije moguć. Nemati to u vidu, tj. nemati osjećaj za mjeru potrebnog, mogućeg i podnošljivog, isto je što i nemati kapaciteta za dijalog. Dijalog, dakle, nije za onoga na koga bi se mogla primijeniti poznata Ničeova formula: "Izvrnuti - to je za njega: dokazati. Zaluđeti - to je za njega: uvjeriti".

Kompromis (od latinskog *conpromissum* - sporazum postignut uzajamnim ustupcima) je, u principu, najčešći krajnji cilj i ishod dijaloga. Ima, doduše, dijaloga čija je svrha da se nešto pojasni, aktuelizuje ili problematizuje. No, takvi su dijalozi rijetki, budući da se ti ciljevi mogu postići i drugim putem.

Da bi se do kompromisa došlo, potrebne su dvije stvari: prvo, da se zna u čemu se i povodom čega se uzajamni ustupci vrše; drugo, da je vršenje uzajamnih ustupaka u funkciji postizanja nečega što je u interesu svih ili barem većine učesnika u dijalogu. Ako ovo potonje ne bi bilo izvjesno, dijalog bi bio nepotreban (nepravda se može i jednostrano nametnuti) ili nemogući (pregovaraju samo oni, koji mogu; ostali traže milost).

Zato, biti spreman za dijalog, znači biti spreman da se poštuje i slijedećih nekoliko principa.

Prvo. U dijalogu tvrdavu sagovornika ne treba osvajati spolja, već iznutra, i ne frontalnim napadima, već laganim, postepenim akcijama, u kojima ne smije biti preduzeto ništa, što bi moglo izazvati njegovo oprečno reagovanje ili otpor u odnosu na ono u što ga treba uvjeriti.

U traganju za zajedničkim rješenjem, više treba obratiti pažnju na konkretne okolnosti, u kojima se dijalog odvija (vodi), nego na neku opštu "logiku stvari". Niti logika uvijek vodi pravednim rješenjima, niti je vazda saveznik onoga ko na njoj previše insistira.

Drugo. Sagovorniku u dijalogu koji teži kompromisu treba odmah i otvoreno saopštiti svoj cilj, a ne mu ostaviti da to sam nagađa, jer svako nagađanje, osim toga što može da bude pogrešno, ruši uzajamno povjerenje pregovaračkih strana.

Pošto se preko prijedloga (odluke, dogovora, sporazuma, rješenja) formalno ističe to što se želi postići, njega treba glasno i jasno izložiti.

Isto tako, sagovorniku treba glasno i jasno kazati što se od njega očekuje. Time se on dovodi u poziciju da može da prihvati ili odbaci ono što mu se nudi.

I ne samo to. "*Kad svoje želje iskreno saopštimo drugoj strani, moć je na našoj strani. Ljudi ne žele da kažu ne, bar ne nama, ne nama u lice, ne kada smo ih jednostavno zamolili, ne kada je naša molba razumna, ne kada je poštena*" (G. Spens).

Treće. U dijalogu, pogotovu kad je riječ o kakvim pregovorima, nikad ne treba težiti tome, da se dokaže, kako je sopstvena pozicija drugačija i bolja od pozicije Druge strane.

Mudrost je pokazati i dokazati obrnuto, tj. da ono što se hoće za sebe, sasvim odgovara i Drugoj strani. Postupi li se tako, prikaže li se svoja stvar kao bliska Drugoj strani, kao nešto u što ona ionako vjeruje, ona će prije prihvatiti, nego odbiti ono što joj se kaže ili predlaže.

Pridobije li se sagovornik kao saradnik na istom poslu, biće spreman da prihvati kao svoje i ono što bi u nekoj drugoj prilici odbio.

Četvrto. Ukoliko u onome što se sagovorniku predlaže, odnosno u zahtjevima prema njemu i očekivanjima od njega, ima

slabih tačaka, treba ih odmah priznati. *"Iskreno priznanje - kaže G. Spens - donijeće vam povjerenje drugih, a vaš protivnik neće imati da kaže ništa drugo, osim onoga što ste i sami već priznali"*.

Čedomir ČUPIĆ

DIJALOG U POLITICI

Još je Aristotel politiku odredio kao praktičnu delatnost koja se bavi organizovanjem ljudi da na najbolji način uredi međusobne odnose i grade dostojan život. Politički život je za stare Grke bio delatni, praktični život. Politika je tragala za onim što je dobro, pravedno i korisno za sve članove zajednice i za državu. Upravo to bio je razlog zbog kojeg je Aristotel politiku smatrao najvišom i najuzvišenijom naukom, jer je vođena svetim idejama dobra i pravde. A ove ideje, uz istinu, ljubav i lepotu, pripadaju najuzvišenijim ljudskim idealima i vrednosnim orijentacijama.

Za delatni život ljudi najznačajnija je praktična pamet, odnosno razboritost, jer su razboriti ljudi upućeni i životom i pogledom prema najvrednijem ljudskom merilu – mudrosti. Razborit čovek je istovremeno dobar i dovitljiv, a to je ono što treba da krase svi koji učestvuju u politici i vode državu. Kod razboritog čoveka su usklađeni zdrav razum i vrline. Jer, samo zdrav razum uz vrline može zajednici i državi doneti dobro, pravdu i korist. Stari su najbolje i najpravednije odluke postizali govorom, razgovorom i dogovorom. Tamo gde se ne govori, ne razgovara i ne dogovara, nema valjanih odluka za sve, tamo se samo saopštavaju naredbe samovoljnika.

Dijalog je bio uzvišeni čin političkog mišljenja, delanja i ponašanja. On je najbolji način političkog opštenja. Formula „nema dela bez reči“ primerena je čovečnom ponašanju u zajedničkom životu. Za život u političkoj zajednici treba se pridržavati pravila da iza reči (izgovorenog) uvek treba da stoji delo, značenje ili lepota.

Antički Grci su smatrali da su sila i nasilje nemi i da zato ne bi trebalo da imaju mesta u politici. Kada se u politici ne razgovara

(vodi dijalog), onda se naređuje ili upotrebljavaju sila i nasilje. I najteži zajednički problem se dijalogom može razrešiti. Dijalog ispravlja naša mišljenja o nama i drugima, naše zablude i predrasude, naša ograničenja i moguća ogrešenja. Tamo gde se u politici ne razgovara, produbljuju se problemi, otvaraju sukobi, proširuju krize i, na kraju, vode ratovi.

Biti spreman za susret i razgovor, znači omogućiti sebi da čuješ drugačije mišljenje, viđenje i da se suočiš s novim argumentima. Samo iz susreta različitih mišljenja i argumenata, moguće je naći izlaz i pravi odgovor.

Dijalog je stvaranje – ulazimo u razgovor s jednim mišljenjima i argumentima, a iz razgovora izlazimo s boljim argumentima i rešenjima. U dijalogu se do zajedničke istine dolazi. Dijalog je susret, a od „sresti“ je i „sreća“.

Dijalog je sredstvo u političkom komuniciranju, a i jedan od važnih elemenata demokratske političke kulture. Nema demokratske političke kulture bez dijaloga. Dobro uređen demokratski poredak ne može se ni izgraditi, niti funkcionisati bez dijaloga. Dijalog u politici zahteva: da se drugi sasluša pažljivo, da se prema drugom pokaže učtivost i da se drugi ravnopravno prihvati.

Čovek dijaloga je otvoren i uzda se u razum. Takav čovek ne prihvata silu i nasilje. Netrpeljivi ne prihvataju dijalog, jer su ubeđeni da znaju istinu i da im nikakav razgovor nije potreban. Oni su ograničeni i glupi, a ako se dokopaju političkog položaja – opasni i štetni. „Samozadovoljstvo je uvek praćeno glupošću“ (Andre Žid). Dijaloga nema bez ljubavi prema istini. Demokratska politika treba da razradi procedure i mehanizme da samozadovoljnici ne dobiju značaja u političkom životu zajednice.

Dijaloga u politici nema bez različitosti, iskrenosti, poštovanja i sebe i drugih. Zato su višenacionalne političke zajednice velika šansa za politički dijalog, a potom i dobro smišljene i odmerene zajedničke odluke.

Političkog dijaloga nema tamo:

- gde je merilo istine moć;
- gde se političke odluke donose u uskim krugovima političkih elita;
- gde se građani pretvaraju u masu;

- gde ne postoji saradnja između građana i gde ih ne povezuju univerzalne vrednosti: sloboda, ravnopravnost, solidarnost, prijateljstvo, ljubav;
- gde se podstiču verski, nacionalni, rasni, klasni i drugi sukobi;
- gde političari koriste pravo na grešku (pravo na grešku u politici ne postoji – onaj ko greši, mora da odgovara);
- gde političari manipulišu građanima;
- gde političari propagandom šire loša osećanja (zavist, mržnju, pakost) i loša stanja (strah, strepnju, paniku, lukavstvo);
- gde se u političkom životu devalviraju reči i jezik (kada iza izgovorenih reči nema dela i značenja, već obmane i laži);
- gde se u politici obećava, a obećanja se ne ostvaruju;
- gde svi govore, a niko nikoga ne čuje (to je brbljaonica, a ne politička zajednica) i
- gde vlada politika tlačenika i tlačenih, moćnika i nemoćnih (i kada se razgovara, u takvoj politici se ne vodi dijalog, već se najčešće odmeravaju lukavstva, prevare, dovrtljivosti i laži – to je „razgovor“ obmanjivača i obmanutih).

U politici nadmoći se ne *razgovara*, već se samo *pregovara*. Velika je razlika između razgovora i pregovora. Pregovarati nije isto što i razgovarati. Jer, razgovaraju samo (po moći) ravnopravni, a ne neravnopravni, a pregovaraju nadmoćni, manje moćni i nemoćni. Pregovorima se najčešće izbegava krajnja posledica isključivosti – upotreba sile i nasilja. U pregovorima moćnici najčešće nameću rešenja, a nemoćnici se prilagođavaju. Ko to ne zna ili ne shvata veliki je gubitnik, a ako pripada slabijoj strani, on je čak na stradalničkom putu. Psihološke namere pregovarača su najčešće nevidljive, a samo su postupci vidljivi. Oni koji izjednače namere i postupke u takvoj pregovaračkoj politici mogu da se teško prevare. U politici nadmoći najčešće maske pregovaraju. Tamo gde se u politici obećava, a obećanje ne proverava i gde se ne može proveriti – nema dijaloga.

Da bi se formirala dijaloška politička kultura, potrebno je: podizanje nivoa opšte kulture građana; prihvatanje univerzalnih ideja i vrednosti kao merila i orijentira; formiranje i poštovanje ličnosti (vaspitanje i obrazovanje za autonomnu ličnost – slobodnog građanina, a ne podanika); poštovanje i garantovanje individualnih

prava izvedenih iz prirodnih prava (pravo na život, pravo na raspolaganje svojim telom, pravo na svojinu, pravo na slobodu); poštovanje i garantovanje religijskih i etničkih prava (ograničenih individualnim pravima); poverenje između građana (stvaranje osećanja pouzdanosti) i poverenje između onih na vlasti i građana (postiže se regularnim i pouzdanim izbornim sistemom, korektnom izbornom kampanjom i političkom ekspertizom); javni duh i javnost (za društveni i državni život javnost ima korektivnu funkciju, odnosno kritičku i kontrolnu); i odgovornost za izgovorenu javnu reč, kao i odgovornost pred sopstvenom savešću učesnika u javnom životu.

Uslovi za dijalog u politici su: **ravnopravnost** (i kada nisu sagovornici ravnopravni zbog nivoa obrazovanja, životnog iskustva, političkog položaja, treba ona razvijena strana da se spusti na nivo nerazvijene i da je strpljivo u razgovoru podiže na viši nivo); **pažljivost** (posebno trenirati strpljivost da se drugi sasluša i da mu se u reč ne upada); **učtivost** (da se izbegavaju uvredljive i omalovažavajuće reči ili stavovi i nerpimereni gestovi); **osećaj stida** (kada se izrekne nešto što može da izazove različita značenja i tumačenja a koja sagovornika bez namere mogu da povrede); **bolji argument** (razmenjujemo u razgovoru argumente a na kraju kada zaključujemo ili pripremamo odluku prihvatamo bolji argument- onaj koji niko ne može od sagovornika da trenutno opovrgne); i **toleranciju**.

Tolerancija je prihvatanje razlika, odnosno shvatanje da život bez njih ne može i da se u njima odvija. Svest o tome je veliki iskorak čovekov. Jer od tog momenta, on počinje da prihvata pluralizam mišljenja, pogleda, uverenja, ubeđenja, delovanja i ponašanja. Razlike u njegovoj svesti postaju nešto normalno.

Razlike su u osnovi života i zbog toga ne bi smele da se upotrebljavaju u produblivanju sukoba do razaranja i uništenja. Suprotno, susret razlika trebalo bi da oplemenjuje život, da ga produbljuje i proširuje, jednom rečju, da ga bogati. Zato na postojanje i susret različitih religija i religijskih zajednica ili naroda i nacija u državi ne bi trebalo gledati kao na mogućnost sukobljavanja, već upoznavanja i upotpunjavanja, ili makar kao na život pored, koji nikome ne smeta. Učiti se da drugog ne ometate i da drugog ne ugrožavate i opominjati drugog da vas ne ugrožava mudro je,

razborito i racionalno. Kada se tako pristupa, odnosno misli, oseća, dela i ponaša, onda se pruža šansa za suživot razlika, u ovom slučaju i religijskih i nacionalnih. Na taj način iskazuje se iskrenost i stiče poverenje drugih. Iskreni razgovor je preduslov sticanja poverenja i pruža šansu za pomirenje, čak i između do juče sukobljenih i zakrvljenih. To je tačka od koje se polazi u građenju mira i dostojnog života ljudi.

Tolerancija se ne sme prihvatiti samo u slučajevima kada se u ime slobode dovodi u pitanje sloboda drugoga i drugih. Nema tolerancije ni prema nasilju.

I dijalog i tolerancija u politici u sebe uključuju veru i nadu da se može u miru i na miran način živeti.

dr Steinar BRYN

NANSEN DIJALOG

Nansen akademija iz Lilehamera 1995. godine je, u kooperaciji sa Norveškim crvenim krstom (NRC), Norveškom crkvenom pomoći (NCA) i Međunarodnim institutom za proučavanje mira u Oslu (PRIO), pokrenula projekat pod nazivom "Demokratija, ljudska prava i mirno rješavanje konflikta". Bio je to ozbiljan pokušaj ispitivanja pedagoških mogućnosti u mirovnome radu. Da li je moguće transferom znanja i dijalogom mijenjati stavove ljudi i time njihovo djelovanje? Ciljna oblast je bilo područje bivše Jugoslavije, a ciljna grupa se sastojala od potencijalnih lidera raznovrsnih oblasti društvenog djelovanja.

U pozadni ove inicijative bile su Zimske olimpijske igre. Nansen akademija se nalazi u Lilehameru, koji je bio domaćin igara 1994. godine. Promjena prilika u Sarajevu, koja se desila tokom posljednjih deset godina, bila je često predmet diskusije tokom olimpijade 1994. godine, te kao sasvim prirodna dolazi ideja o jačem povezivanju ova dva olimpijska grada. Iz ove interakcije nastaje i sam projekat. Nansen akademija je početkom devedesetih ugostila nekoliko projekata iz oblasti dijaloga, te je na temelju tog svog iskustva zadobila pomoć norveškog Ministarstva inostranih poslova za novi projekat.

Pet godina kasnije 200 učesnika sa područja bivše Jugoslavije prošlo je kroz osnovni trening u Lilehameru. Sada već imamo osam Nansen centara koji funkcionišu na području bivše Jugoslavije, u Skopju, Prištini, Beogradu, Podgorici, Sarajevu, Mostaru, Osijeku i Banjoj Luci i Nansen grupu u Mitrovici.

Više od četrdeset osoba koje su prošle kurs u Lilehameru trenutno radi puno ili određeno radno vrijeme u centrima. Ovi su pak

centri organizovali seminare za stotine lokalnih učesnika, čineći tako proces učenja manje ekskluzivnim i dostupnijim većem broju ljudi.

Tako je jedna mala škola, na sjevernoj obali najvećeg norveškog jezera Mjosa, upravo na ovaj način postala prepoznatljiva snaga u radu na dijalogu na području bivše Jugoslavije, i još uvijek značajno doprinosi tome u ovom ratom razorenom području. Razlog svemu ovome, pored te olimpijske veze, kombinacija je rada i strpljenja vođe duboko odanoga projektu čak i u njegovim najtežim periodima, te podrške organizacija koje su pokazale volju da uče na greškama. Sve ovo izgrađeno je na temelju jake podrške partnerskih organizacija - NCA, NRC, PRIO - podržanim od strane NMIP, koji je istinski zaokupljen procesima demokratizacije u centralnoj i istočnoj Evropi. Međutim, najznačajnija je snaga koju dijalog sadrži sam u sebi. Kada se obezbijedi prostor, ljudi koji se nalaze u dubokom konfliktu ulaze u međusobni dijalog i tada lično iskušavaju ovaj način rada sa samim konfliktom, koji ih može inspirirati kada se vrate u matičnu zemlju.

Međutim, bez lokalne podrške prijašnjih učesnika mi bismo bili samo jedna od međunarodnih organizacija koja je otvorila ogranke u regionu. Vrijednost prijašnjih učesnika je u tome što su oni već pripremili tlo za same centre. Njihovo iskustvo i vjera u ovakav pristup učinili su postojanje ovih centara mogućim. S druge strane, Nansen akademija osnovana 1938. godine kao oponentna humanistička snaga narastajućem fašizmu i nacizmu u Evropi, u radu sa ovim centrima, ostvaruje snažnu vezu sa svojim temeljnim načelima ponovo se boreći sa dehumanizirajućim snagama u Evropi.

ŠTA JE NANSEN DIJALOG USTVARI ?

Nema ništa mistično i magično u vezi sa dijalogom. Jednostavno, to je otvoren i iskren razgovor između dvije ili više strana, u kojem postoji jednak odnos između govoriti i slušati. Sam cilj ne mora nužno biti postizanje bilo kakvog sporazuma, već je radije povećati nivo razumijevanja između strana.

Cilj Nansen-dijaloga je, kroz primjenu ideja i vještina dijaloga, osposobiti ljude koji žive u konfliktnim situacijama da doprinesu mirnoj transformaciji konflikta i demokratskom razvoju uz promociju ljudskih prava.

Nansen-dijalog prepoznatljiv je po svom nastojanju da se obezbijedi neutralan i otvoren prostor, kako bi u takvim uslovima različiti učesnici u konfliktu bili u mogućnosti naći se licem u lice u iskrenoj i poštenoj komunikaciji. Cilj je prevazići slike o neprijatelju i poboljšati nivo razumijevanja različitih pozicija, interesa i potreba. Facilitatori i predavači nastoje stimulisati kognitivnu analizu konflikta kao takvog, kao i iskušavanje pozicije "drugog". Fokus nije u određivanju ko je u pravu ili ko je više kriv, nego na tome kako izgraditi respekt prema demokratskim principima, ljudskim pravima i mirnom rješenju konflikta poradi poboljšanja društva u budućnosti. Cilj insistiranja na ovim principima je da posluže kao alternativa nacional-šovinizmu i etničkom lojalizmu u političkom organiziranju.

Dvije moguće pogrešne interpretacije su da će dijalog 1) stvariti više harmonije između uključenih strana i 2) doprinijeti rješenju spornih pitanja. 1) Ne postoji ništa u samom dijalogu što bi stvaralo harmoniju. On može ali i ne mora dati takav rezultat, što zavisi od dubine samog konflikta između dvije strane. Otvoren i iskren dijalog između bračnih drugova, koji nisu bili u potpunosti iskreni jedno prema drugom u posljednjih nekoliko godina, vrlo lako može završiti razvodom braka. Kada dijalogom postignu viši nivo uzajamnog razumijevanja, onda jasnije uviđaju koliko su se međusobno udaljili, tako da tada razvod može izgledati kao pravilno rješenje. 2) Dijalog kao takav ne rješava probleme; on prije predstavlja preduslov rješenju tako što vodi razumijevanju, a uzajamno razumijevanje je preduslov u pronalaženju održivog rješenja u situacijama dubokih konflikata.

Učesnici naših dijalog-radionica rijetko dolaze do opšteprihvatljivog dogovora pri svojim istorijskim analizama, o svom shvatanju sadašnjosti ili pak o viziji budućnosti. No oni ipak uviđaju nužnost konstruktivnog razgovora. Oni uviđaju da je poštovanje demokratskih principa i ljudskih prava neophodno u procesu stvaranja humanih uslova za život manjina. Neki takođe uviđaju potrebu inkluzivnog načina govora, u kom se "mi" ne odnosi samo na "našu" etničku grupu, nego na sve građane u društvu. Zato, veoma je važan zadatak razgovarati o onim uslovima koji stimulišu iskren dijalog, kao i o onima koji ga sprečavaju.

Projekat tako tokom godina razvija svoju formu metodom pokušaja i greške. Tokom prve godine fokus je bio na transferu znanja

na učesnike kursa. Pomalo postiđen, moram priznati da su učesnici kursa bili i obrazovaniji i iskusniji nego što smo mi u početku očekivali. Mnogi gostujući predavači gubili su svoj autoritet zbog pretpostavke da su učesnici nedovoljno obrazovani postavljajući pitanja kao naprimjer da li znaju ko je bio Immanuel Kant ili pak postavljajući pitanja u vezi s nekim događajima ili pak koncepcijama za koje su sami učesnici držali da su na nivou osnovnog dječijeg obrazovanja.

Mada nije bilo mnogo toga što smo mogli naučiti učesnike seminara sa prostora bivše Jugoslavije, obezbijedili smo im vize, sigurno putovanje, prostor za dijalog, ugodan boravak u međusobnom prisustvu. Međutim, iako visoko obrazovani, mnogi od njih su došli sa snažnim slikama o neprijateljstvu "drugoga". Dok je generacija njihovih roditelja imala prijatelje i kolege širom bivše Jugoslavije, njihova mogućnost da putuju bila je ograničena, a percepcija neprijatelja jednim dijelom određena propagandom njihovih nacionalističkih država. Kad smo shvatili kompleksniju realnost odnosa među samim učesnicima, koncept kursa je promijenjen. Smanjeno je težište na dovođenje novih predavača, a fokus postavljen na međusobni dijalog među samim učesnicima. Naša uloga nije bila u tome da se obezbijede neke nove činjenice, nego stimulisati način na koji oni razmišljaju i dovesti u pitanje njihove perspektive.

Rad na dijalogu postavlja se unutar dijaloškog prostora sa četiri zida ili sa četiri komponente:

1. OBRAZOVNA KOMPONENTA. Pored predmeta sadržanog u naslovu projekta, fokusirali smo se na medije i propagandu, imajući u vidu njihov značaj u stvaranju slike neprijatelja. Druga važna tema pitanje je identiteta, a posebno u smislu distinkcije između etničkog, nacionalnog i kulturnog identiteta. Primjer Norveške se na ovom polju pokazao vrlo korisnim. Razvoj nacionalne kulture u Norveškoj tokom devetnaestog vijeka jasno ilustrira činjenicu da se tu ustvari radi o mentalnoj konstrukciji, a ne o nečemu izraslom iz fjordova i planina.

2. SOCIJALNA KOMPONENTA. Nansen akademija nudi jedan veoma kompaktan prostor, domski smještaj sa salom za ručavanje i kabinetima za predavanje, koji se svi nalaze blizu jedan drugog. To znači da se učesnici ne susreću samo u prostorijama za

seminar, nego i na putu prema tuš-kabinama, u vrijeme doručka, na diskusijama do kasno u noć, slušanju muzike ili pak u jednostavnom čavrljanju ni o čemu posebnom. Odlazak na pivo u lokalni bar je jednako važno, zbog toga što se međusobni odnosi ne grade samo u kabinetima za seminare. Moglo bi se reći da je jedna od najvažnijih prostorija u cijeloj školi soba za pušenje. Norveški zakon o pušenju, nalaže obezbjeđivanje posebnih prostorija za pušenje određenih u svrhu pušenja. To znači da nakon nekog provokativnog predavanja svi požure u tu prostoriju, te se tako diskusija nastavlja. (Tako norveški zakon o pušenju pruža značajnu podršku u radu sa dijalogom među ljudima sa Balkana). Još je jedno mjesto od visoke socijalne vrijednosti - sauna. Naime, mnogi ledeni frontovi među ljudima u konfliktu otopljeni su u sauni.

3. FIZIČKA KOMPONENTA. Posebno korisnim za sam projekat, čini se prirodno okruženje Lilehamera. Recimo planinarenje ili šetnja uz romantičnu rijeku Mesnu. Podučavanje grupe Srba i Albanaca cross-country skijanju može postići više za njihov međusobni odnos nego bilo koje predavanje o miru. Isti rezultat također se može postići plesom u školi ili u lokalnoj diskoteci do kasno u noć, bilo da se radi o modernom ili pak tradicionalnom plesu. Tokom zime projekat sadrži nedjelju fokusiranja na različite načine upotrebe snijega: skijanje, sankanje, pravljenje figura u snijegu, grudvanje i na zajednički užitek pravljenja Snješka Bijelića.

4. KULTURNA KOMPONENTA. Razmjenjujući međusobno lokalne kulturne običaje, dijeleći ih i sa Norvežanima, prisustvujući raznim koncertima, bili to koncerti jazz ili klasične muzike, gledajući predstave, bilo da Moskovski baletni ansambal izvodi "Labudovo jezero", ili pak lokalna grupa izvodi internacionalni mjuzikl - razni događaji mogu se iskoristiti da se učesnici izvedu iz okvira vlastitog konflikta i dovedu do zajedničkog iskustva. Putovanja u Oslo i Bergen sa kulturnim i intelektualnim sadržajima imaju isto tako važnu ulogu u programu. Jedan takav događaj zasigurno je i ceremonija dodjele Nobelove nagrade praćena decembarskim Koncertom u Oslu.

Norveški fasilitatori definišu svoju ulogu prvenstveno u obezbjeđivanju i stimulaciji rada unutar dijaloškog prostora. U provođenju ovoga postoji šest osnovnih pravila koje slijedimo:

1. NEUTRALNOST. Ovo nije sud u Hagu, nego dijalog-seminar. Veoma je važno obezbijediti siguran prostor za sve učesnike. Naime, njihovo životno iskustvo je ujedno i osnov njihove orijentacije. Kao sasvim izvjesna nameće se činjenica da oni sami ne snose odgovornost u pitanju svog iskustva, ali su definitivno odgovorni u pitanju izgradnje svoje budućnosti na osnovama tog istog iskustva. Stalna je debata među onima koji zastupaju poziciju solidarnosti i onih koji favorizuju upravljanje konfliktom. U Norveškoj postoji snažna tradicija solidarnosti u pružanju pomoći golima, gladnima i siromašnima. Ali kada je riječ o upravljanju konfliktom, čista solidarnost mogla bi legitimizirati zahtjeve jedne od strana uključenih u konflikt i tako je dovesti do uvjerenja o opravdanosti njene borbe. Pa bi tako čista solidarnost mogla pospješiti borbu. S druge strane, kad se radi o upravljanju konfliktom, sve strane moraju biti podjednako zastupljene. Kao dobar primjer u ovu svrhu mogao bi poslužiti primjer fudbalskog sudije. Ako, naprimjer, sudija vođen vlastitim standardima djeluje pristrasno podržavajući slabiji tim, onda bi mogao ostati bez posla. Ali sudija ima određena pravila po kojim treba da sudi, te može igračima dijeliti crvene i žute kartone. Mi takođe imamo svoja pravila, pa recimo ako neki od učesnika pokaže nedostatak respekta prema demokratskim principima i ljudskim pravima ili romantizira nasilnu pobunu, tada mi duvamo u pištaljku.

2. BITI U PRAVU NIJE DOVOLJNO. Debata o tome ko je u pravu često vodi u kopanje po istoriji. Uvijek postoji sasvim dovoljno materijala kako u pisanjoj, tako i u proživljenoj istoriji koji može poslužiti objema stranama. Kao i Biblija, knjiga istorije je dobra knjiga, ali sadrži suviše kontradiktornih svjedočenja, pa bi zato mogla poslužiti u razne svrhe. Umjesto fokusiranja na to čije je istorijsko pravo na određenu teritoriju, mi se fokusiramo na građenje zajedničke budućnosti, u kojoj bi svima koji žive u zemlji bila obezbijeđena jednaka prava i mogućnosti. Politički lideri uvjereni u svoju pravednost mogu učiniti okrutna djela u ime svojih ljudi. Često "ljudi" postaju umorni od nasilja, mnogo prije svojih političkih lidera, iz jednostavnog razloga što potonji imaju više koristi od samog konflikta. Upravo je ovakav slučaj bio u Sjevernoj Irskoj. Nakon sprovedenog ispitivanja javnog mnjenja, pokazala se velika spremnost naroda na kompromis, pod uslovom da mir bude zagarantovan. U ovom pravilu se nastoji ukazati na svjesnost o tome

da bez obzira na to što bih ja mogao biti u pravu, to ne isključuje mogućnost da bi i moj protivnik isto tako mogao biti u pravu. Pa tako, naprimjer, ako ja držim da sam 85% u pravu, greška bi bilo pretpostaviti da je mom protivniku preostalo onih 15%. A budući da imamo različite pozicije unutar konflikta, vrlo često obje strane su više "u pravu" nego što je druga strana spremna priznati.

3. U KONFLIKTU UVIJEK POSTOJE VIŠE OD DVIJE STRANE. Pojam "treće strane" ponekad može pogrešno navoditi tako što implicira uključenost samo dviju strana u konflikt. U slučaju Kosova, ne bismo mogli reći da je ogorčena mržnja između šezdesetogodišnje Srkinje i šezdesetogodišnje Albanke bila razlog za početak rata. Obje su živjele odvojen život, vodeći brigu o djeci, mužu, muževom bratu. A ako su sa sela, vodile su brigu i o maloj njeni i o par domaćih životinja. Obje su bile žene u tradicionalnom patrijarhalnom društvu. Pa, čak, i ako bi im se nekada pogledi susreli na pijaci, mogle su prepoznati nešto od zajedničke im sudbine. Glavni akteri kosovskog sukoba bili su srpski režim sa svojom vojskom i policijom, OVK, kosovka albanska gerila sa glavnim štabom u Ženevi i NATO sa štabom u Briselu. Tako su civili postali žrtve, a to je uglavnom i bio slučaj u većini ratova vođenih devedesetih. Kada bi se napravila šema po kojoj bi se odredili svi učesnici, sa njihovim interesima u konfliktu, tenzije između one dvije žene bi mogle biti reducirane, tako da bi i njihova mržnja koja je bila usmjerena od jedne naspram druge mogla biti kanalisana. Sjedinjene Države kao i Rusija, nastojale su iskoristiti ovaj konflikt kako bi učvrstile svoje pozicije na svjetskoj političkoj sceni. Većina evropskih zemalja pak nastojala je riješiti dio svojih problema s izbjeglicama, tako što bi se Kosovo učinilo bezbjednim mjestom za kosovske Albance. Ovaj konflikt je imao snažan uticaj na situaciju u Albaniji, Makedoniji, Srbiji i Crnoj Gori. OSCE, EU, UN, UNHCR i ostali takođe su se pozicionirali svojom uključenosti u konfliktnim oblastima. A onda imamo ratne profitere, male trgovce oružjem, da ne pominjemo čitavu ratnu industriju, onda medije, koji uvijek znaju iskoristiti krvav konflikt u interesu uvećanja profita. Pa čak i mirovni radnici imaju svoj udio koristi od konflikta.

4. HUMOR. Radeći s ljudima iz Sarajeva, Prištine, Mostara i drugih krajeva u regionu u posljednjih pet godina, duboko sam impresioniran njihovom primjenom crnog humora. Kao što je to

slučaj i u poznatom filmu Roberta Benignija, *La Vita e Bela*, čak i u koncentracionom logoru humor može poslužiti kao vještina za preživljavanje.

5. KREATIVNOST. Većina ljudi koji se nalaze u dubokom konfliktu ostaje zaglibljena u svom vlastitom načinu razrješenja tog konflikta. Takvi često dolaze do nepomirljivih pozicija. "Zar ti ne podržavaš bombardiranje, zar stvarno mislite da bismo trebali sjediti mirno ne čineći ništa?" Vježbanje promišljanja o alternativnim rješenjima ima vrlo važnu ulogu u radu dijaloga. Šta ako? Šta ako Jerusalem postane glavni grad i Palestine i Izraela u isto vrijeme? Zbog čega jedan grad u isto vrijeme ne bi mogao biti glavni grad dvjema državama? Zašto Srbi na Kosovu ne bi mogli ostati u Srbiji sa svojim jugoslovenskim pasošima i pravom da glasaju u Jugoslaviji, dok bi Albanci napustili Srbiju i počeli živjeti na Kosovu sa albanskim ili pak kosovskim pasošem? Ili zašto Jerusalem ne bi mogao postati međunarodni grad, a Kosovo evropska država?

6. OD POZICIJE DO INTERESA. Sve dok Albanci tvrde kako su spremni pregovarati sa Srbima sve dok oni prihvataju nezavisnost Kosova, a Srbi kako su spremni pregovarati o svim pitanjima sve dok Albanci uvažavaju da problem mora biti riješen unutar granica Srbije, neće biti moguće ostvariti stvarni dijalog. A kada se ljudi putem dijaloga pomjere sa svoje pozicije u pravcu svog interesa, tada počinju razgovarati o stvarima koje ih se najviše tiču. Kako će naša djeca dobiti kvalitetno obrazovanje? Kako osigurati da budu podjednako konkurentna pri dobijanju posla? Kako osigurati mogućnost zaposlenja za sve? Kako prekinuti medijsku manipulaciju? Kako prekinuti jake veze između biznisa i politike? Tada svaki od njih igra i živi svoju individualnu ulogu, radije nego da razmišlja o složenim vrijednostima i identitetima. Fokusiranjem na interese umjesto na pozicije, ljudima postaje lakše uvidjeti da imaju više toga što im je zajedničko nego što su mislili.

IZAZOVI ZA BUDUĆNOST

Nansen mreža još raste. Veliki uspjeh predstavlja vidjeti kako su prvi seminari prerasli u veću mrežu sa osam operativnih ureda. Interaktivna dinamika između seminara u Lilehameru i osoblja u lokalnim centrima osigurava nove inicijative za rad na dijalogu, koji je

pokrenut u Lilehameru 1995. godine. Konflikt unutar ovog regiona bio je ekstreman u tolikoj mjeri da je potreba za povlačenjem sa konfliktnog područja bila sasvim očita. Rast konflikta je bio tako rapidan, da je postojao rizik da se pogube lične intimne veze koje su u početku mreži i dale takvu snagu. Zbog toga postoji jasna granica rasta inernтна ovome modelu lojalnosti i ličnih odnosa.

Naravno, najvažnije pitanje je šta je to što je u našem pristupu zavisilo od sretne kombinacije događaja, ličnosti, mjesta i posebnih konflikata, a šta je ono što predstavlja opšte vrijednosti kako bi to moglo biti primijenjeno na drugim mjestima i u drugim konfliktnim područjima. Tokom ljeta 2000. godine, Nansen Akademija je u kooperaciji sa UNESCO i LNU organizirala Međunarodnu mirovnu ljetnu školu (IPSS) na kojoj je učestvovalo 60 omladinskih lidera i ljudi koji rade u omladinskim organizacijama iz Sjeverne Irske, sa Balkana, Srednjeg Istoka, Južne Afrike i nordijskih zemalja. Tema je bila: Šta možemo naučiti jedni od drugih iz vlastitih konflikata? Mnogi od učesnika su pokazali spremnost da sagledaju svu složenost konflikta onog drugog, nastojeći pronaći rješenje koje uključuje sve strane u konfliktu. Ovo otvara mogućnost za ljude iz Sjeverne Irske da vode seminare na Kosovu, za mostarsku grupu da posjeti London/Derry i za Srbe i Albance sa Kosova da se sretnu u Jerusalemu.

U pokušaju rekonstrukcije i proširenja aktivnosti, upravni odbor za Projekt demokratije u Nansen Akademiji postaje savjet Nansen dijaloga, kišobran za aktivnosti na dijalogu definisane kao Nansen dijalog po definiciji. Ljeta 2000. godine, Norveška crkvena pomoć (NCA) inicirala je "putovanje mira" ("Peace Voyage") - tri sedmice plovidbe od Norveške do Londona, Bresta i nazad u Norvešku. Na dva broda, "Christian Radich" i "Sorlandet", bilo je 35 mladih ljudi sa Balkana i nekih dijelova Afrike. Ovo je bio Nansen dijalog projekat, a regrutiranje učesnika se odvijalo u kooperaciji sa Nansen centrima.

Izazova za budućnost je mnogo. U decembru 2000. godine u Norveškoj se okupilo osoblje iz svih centara radi planiranja strategije za 2001. godinu, kao i za budućnost. Demokratija i poštovanje ljudskih prava niti mogu biti izvezeni niti garantirani od strane SAD, UN ili bilo koga drugog. Oni moraju postepeno izrasti iz svakog pojedinog ljudskog bića kao i iz najnižih nivoa svake zemlje i regiona. Stoga je u bavljenju pomirenjem veoma važno stvoriti društvene

uslove koji bi njegovali ove kvalitete kod ljudi, ali je jednako važno pružiti nadu, inspiraciju i znanje ljudima koji imaju dosta razloga za osjećaj rezignacije i bespomoćnosti. A moje je lično mišljenje da se to i postiže upravo kroz rad sa Nansen dijalogom - i da je to ono što pruža motivaciju i radost ljudima uključenim u projekat.

U decembru 1998. godine Nansen Akademija je primila javnu pohvalu od strane UNESCO Nagrade za mir i obrazovanje za 1999. godinu, kao priznanje za izvanredan doprinos u promociji mira i tolerancije. Steinar Bryn i Inge Eidsvag primili su 1999. Nagradu za ljudska prava Amalie Laskowe, za doprinos projekta na polju ljudskih prava.

dr Srđa PAVLOVIĆ

SAN O DEMOKRATIJI: Dijalog i Društvena Stvarnost u Crnoj Gori

*Demokratija nije ono što imamo,
demokratija je ono što radimo.*

Još daleke 1929 godine, Mihail Bahtin je pisao: "Kada se završi dijalog, sve se završava. Zato dijalog ne može i ne smije biti završen....sve ostalo su sredstva, dijalog je cilj. Usamljeni glas ništa ne okončava, niti može šta riješiti. Za život, za minimum egzistencije, potrebna su najmanje dva glasa...u ovom smislu, dijalog nije prag akcije, nego je sama akcija."

Dijalog, u smislu u kojem se danas upotrebljava taj termin, podrazumijeva načine istraživanja i rješavanja uzroka mnogih kriza koje potresaju savremeni svijet. Shvaćen kao idealni model socijalne interakcije, dijalog omogućava analizu procesa koji fragmentiraju i otežavaju stvarnu komunikaciju među pojedincima, narodima, i čak među različitim segmentima jedne te iste organizacije. Dijalogom se može započeti procjenjivanje kolektivnih vrijednosti i evaluacija stepena u kojem ove vrijednosne odrednice determinišu našu svakodnevicu. Takođe, dijalog otkriva načine na koje zanemarene kulturne razlike mogu da dovedu do sukoba, a da mi nijesmo ni svjesni šta se dogodilo. Imajući ovo na umu, dijalog može biti viđen kao prostor kolektivnog učenja o vrijednostima socijalne poetike nekog društva i kao bazični interaktivni model komunikacije u multikulturnom društvenom okruženju. Dijalog predstavlja centralnu postavku na kojoj se temelji uspostavljanje onoga što čini

suštinu demokratije: put ka postizanju kompromisa. On takođe podrazumijeva postojanje određenog zajedničkog imenitelja – elementa koji je prepoznat i definisan kao tačka mogućeg susreta i dodira suprotstavljenih argumenata. Ovako shvaćen, dijalog u sebi nosi mnogo više raznorodnih elemenata, od onih koje prepoznajemo u korpusu naše svakodnevne komunikacije.

Prije svega, radi se o rafiniranom nivou sposobnosti i spremnosti pojedinca da sopstvene stavove odmjeri u odnosu na druge ponuđene modele viđenja svijeta i okruženja. Ova djelatnost podrazumijeva spremnost da se uvažava drugačije mišljenje, iako se ono ne mora obavezno i usvojiti kao ispravno. Na nivou opšteg, radi se o postojanju svijesti da stavovi i pogledi na svijet, koji uokviravaju nase živote, ne moraju obavezno biti najbolji i jedini mogući. Spremnost da se prihvati činjenica postojanja razlika u gledištima jeste prvi korak ka dijalogu, pošto se radi o razgovoru jednakih, o komunikaciji u kojoj ne postoji (ili ne bi smjela da postoji) nikakava hijerarhijska ljestvica. Nivo i obim ovih spremnosti odražavaju stepen kvaliteta individualne spoznaje svijeta i pokazuju kojim i kakvim mjernim jedinicama se procjenjuje sopstveni značaj u okruženju. To čini suštinu demokratije: čuvanje sebe od drugoga, i drugoga od sebe.

Drugo polazište na kojem, mislim, počiva mogućnost dijaloga, jeste spremnost da se ranije stečena ili usvojena saznanja promijene (potpuno ili djelimično), ili da se ona jos više utemelje, zahvaljujući snazi boljih argumenata. Naravno, ovim ne želim da zagovaram apsolutnu valjanost Marfijevog zakona o upotrebi većeg čekića, već imam na umu racionalno procjenjivanje sopstvenih zaključaka. Spremnost da se, u određenom trenutku, promijeni ranije formiran stav, nije samo oznaka proste sposobnosti prilagođavanja novonastaloj situaciji i drugačijim uslovima, već je to prvenstveno oznaka kvalitativno višeg stepena svijesti koja definiše spoznaju o sopstvenim graničnicima i nesavršenosti sopstvenog vrijednosnog korpusa. Imajući na umu savremenu crnogorsku situaciju, moram napomenuti da je izuzetno važno biti svjestan razlike između formalne i kvalitativne re-definicije stava, odnosno razlike između procesa aproprijacije i procesa adopcije. Nadalje, važno je posjedovati

sposobnost da se pomenute razlike prepoznaju. Sve naprijed rečeno predstavlja koncept koji nazivamo Dijalog.

Analizirajući društvenu i političku situaciju u Crnoj Gori tokom posljednje decenije, postavlja se pitanje da li se ovako definisani koncepti dijaloga, odnosno, demokratije, mogu primijeniti na Crnu Goru? Da li se u Crnoj Gori odvija bilo kakav dijalog i da li "ono što radimo" ima nekih dodirnih tačaka sa osnovama koje čine pojam demokratije? Naravno, potrebno je iznova podsjetiti na činjenicu da se demokratija definiše na mnogo načina i da se njeni parametri, u najvećem broju slučajeva, određuju u skladu sa pozicijom onoga ko uspostavlja definiciju. Crna Gora ne predstavlja izuzetak u ovom pogledu. Kao ilustracija upotrebljivosti riječi demokratija najbolje će poslužiti citati koji slijede. Oni su sakupljeni iz raznovrsnih knjiga i članaka, i predstavljaju dijelove političkih komentara, izjava za štampu, naučnih definicija i usputnih opservacija političara, pisaca, naučnika, filozofa, pjesnika i državnika.

- "...cijeli korpus argumenata protiv "demokratije".....što je konsistentniji i jasniji, to više postaje argument protiv osnova politike." (Hana Arendt)
- " Demokratija znači vladavinu putem dijaloga, ali je ona efektivna jedino ako ste sposobni učutkati ljude." (Klement Atli)
- "Savršena demokratija je najsrमतnija stvar na svijetu." (Edmund Burk)
- " Đavo je bio prvi demokrata." (Lord Bajron)
- "Demokratija je, po svojoj prirodi, posao samouništenja, i na dugi rok njen neto rezultat je nula." (Tomas Karlajl)
- "Demokratija je umjetnost izgovaranja "Dobra kuća, dobra kuća...", dok ne pronađete kamen." (Vejn Katlin)
- "Ne može se demokratija uspostaviti revolucijom. Mora se imati demokratija da bi se imala revolucija." (G. K. Česterton)
- "Ako je narod taj koji upravlja, ko su onda oni kojima se upravlja?" (Džon Koton)
- "Demokrata je mladi konzervativac; konzervativac je stari demokrata. Aristokrata je demokrata koji je sazreo i pretvorio se u sjeme." (Emerson)

- “Dvaput URA za demokratiju: jedanput zato što ona priznaje razliku, a drugi put zato što dozvoljava kritiku. Dva URA su sasvim dovoljna: nema razloga za trećim.” (E.M. Forster)
- “Demokratija je bazirana na uvjerenju da obični ljudi posjeduju neobične sposobnosti.” (Hari Emerson Fosdik)
- “Mi sada formiramo republikansku vladu. Istinska sloboda nije niti u despotizmu, niti u ekstremima demokratije, već u umjerenim vladama.” (Aleksandar Hamilton)
- “U Švajcarskoj su imali bratsku ljubav, petsto godina demokratije i mira, i šta su proizveli? Zidni sat!” (Hari Lajm, u romanu ‘Treci Covjek’)
- “Demokratsko društvo može biti definisano kao ono društvo u kojem je većina uvijek spremna da uguši revolucionarnu manjinu.” (Valter Lipman)
- “Demokratija daje pravo svakom čovjeku da bude sopstveni opresor.” (Džejms Rasel Lovel)
- “Odavno sam uvjeren da čisto demokratske institucije moraju, prije ili kasnije, uništiti slobodu ili civilizaciju, ili oboje.” (Tomas Makalaj)
- “Potrebna mjera demokratije mora biti uvedena u armiji, isključivo tako što će se poništiti feudalna praksa maltretiranja i tuče, i tako što će oficiri i vojnici dijeliti dobro i zlo. Kada se ovo sprovede, ostvariće se jedinstvo između oficira i ljudstva, borbena efektivnost armije će znatno porasti i neće biti sumnje u našu sposobnost da izdržimo dug i brutalan rat.” (Mao Ce Tung)
- “U demokratiji, jedna partija uvijek posvećuje svu svoju energiju na pokušaje da dokaže kako je druga partija nesposobna da vlada: obje partije uglavnom uspijevaju u tim pokušajima, i obje su u pravu.” (H. L. Menken)
- “Problem demokratije nije u tome kako se otarasiti kraljeva. Problem je kako odjenuti cijeli narod u elemente kraljevskog. Kako učiniti kraljevima i kraljicama stotinu miliona ljudi: to je problem američke demokratije.” (F. Č. Morhaus)
- “Čovjekova sposobnost da djeluje pravedno čini demokratiju mogućom, ali je čovjekova naklonost ka nepravdi čini neophodnom.” (Rejnhold Nibur)

- “U svakom selu će se pojaviti nekakvi larmadžije, kako bi, nazivajući sebe narodom, uspostavili najžešću tiraniju.” (Ser Robert Pil)
- “Demokratija je proces putem kojeg su ljudi slobodni da izaberu čovjeka koji će snositi krivicu.” (Lorens Dž. Piter)
- “Prijatna je promjena biti u zemlji kojom ne vlada njen sopstveni narod.” (Britanski Princ Filip, tokom posjete Paragvaju)
- “Ponekad se demokratija mora okupati u krvi.” (Avgusto Pinoče)
- “Mi moramo biti veliki arsenal demokratije.” (Franklin Delano Ruzvelt)
- “Kada bi postojao narod sastavljen od bogova, njime bi se moglo vladati demokratski; tako savršena vladavina ne odgovara čovjeku.” (Žan Žak Ruso)
- “Demokratska orijentacija ne izrasta iz postojeće birokratske i meritorijalne etike, i ne može s njima uporedo postojati. Ona je alternativa postojećoj etici, a ne njena ekspanzija ili stepen razvoja.” (Džon Sar)
- “Sindikalni vođe su demokrati ne zato što vjeruju u razum, znanje i inicijativu masa, nego zato što imaju iskustvo o neznanju, povodljivosti i strahu masa.” (Dzordz Bernard Šo)
- “Demokratija je stalna sumnja da je više od polovine naroda u pravu, više od polovine vremena.” (Evelin Bruks Vajt)
- “Hocu da idem u Egipat”, reče Madelin slabašnim glasom. “Demokratija mi je pokidala živce na komade.” (Henri Adams)

Ovakve suprotnosti su proizvod činjenice da ne postoji opšteprihvaćena definicija koncepta zvanog “demokratija”. Svi dosadašnji pokušaji da se postigne dogovor u ovom pravcu, završavali su razilaženjem i bili su opstruirani sa svih strana. Kada o nekoj zemlji govorimo kao o demokratskoj, opšti je utisak da time hvalimo određenu zemlju. Posljedica ovog popularnog konsenzusa jeste stanje u kojem branioци svakojakih režima i zagovornici dijametralno suprotnih sistema društvenih odnosa, mogu uvijek naći ubjeziste u samodovoljnoj konstataciji da je baš njihov sistem

vladavine prava demokratija. Takvi se plaše da će izgubiti pravo iskorištavanja ove riječi ako bi se ona vezala za jedno određenje ili jedan jasno definisani kompleks društvenih odnosa. Ovaj strah, koji je prisutan i kod političke pozicije i kod političke opozicije, se manifestuje kroz staru i provjerenu birokratsku doktrinu o potrebi "promjena", kako se ništa ne bi promijenilo.

Danas se u Crnoj Gori svi zaklinju u demokratiju. Ne može se sastaviti rečenica, a da se ne pomene demokratija i naše "odlučno stremljenje" ka dostizanju ovog idealnog modela društvenog uređenja. Kod nas se ova riječ koristi kako bi se ispolirali etno-nacionalizam i vjerska mržnja, zataškale ranije lijeve i desne greške, opravdala diktatura ili želja za njenim uspostavljanjem, racionalizovao postojeći vladarski manir prosvijećenog apsolutizma, i kako bi se diskvalifikovao politički protivnik.

Priča o demokratiji u Crnoj Gori funkcioniše na dva međusobno zavisna nivoa: individualnom i sistemskom. Drugim riječima, kod nas se dimenzije ličnog (ideološke i političke metamorfoze pojedinaca) generalizuju, a potom interpretiraju kao pokazatelji "korijenitih društvenih promjena". Ogrtanje zastavama demokratičnosti, tolerantnosti i racionalnosti na individualnom nivou, svodi se na pokušaje ideološke deifikacije ličnosti političkih lidera i predstavlja naknadno, i uglavnom neuspješno, poliranje tamnih strana njihovog karaktera. Tako se dešava da su, doskora veoma glasni i elokventni zagovornici "noža pod komšijskim grlom", od strane struktura na vlasti najednom premetnuti u demokrate od dvadeset četiri karata. Njihove metamorfoze se odvijaju na javnoj sceni i oglašene su *urbi et orbi* kao vrhunski primjeri demokratizacije crnogorskog društva. Ovaj "preobražaj", u većini slučajeva, ne ostaje na nivou besplatne retorike, pošto se sistem trudi da "pokajnici" ostave što više pisanih i štampanih tragova o svojim ideološkim zabludama. Njihova naknadna pamet i institucionalna podrška koja prati ispovijesti ovih bludnih sinova, sobom nosi određenu sličnost sa sjevernoameričkim fenomenom takozvanih "Born Again Christians". Ovakvi kameleoni, koji su do juče, zajapureno i u svečarskom maniru, recitovali panegirike o mržnji i neophodnosti povlačenja krvave linije razdvajanja između "nas" i "njih", danas su maženi kao svijetli primjeri društvenog preobražaja u Crnoj Gori. Naravno, ne sporim mogućnost promjene ideološkog diskursa tokom vremena na

individualnom nivou, ali želim da naglasim da je, u crnogorskom slučaju, takva promjena (svejedno da li je ona stvarna ili izmišljena) isključivo u funkciji portretisanja sistema kao fleksibilnog i demokratskog. Ozbiljnija analiza društvenih kretanja kod nas navodi na zaključak da se pomenute metamorfoze i njihovo obnarodovanje uglavnom zadržavaju u okvirima našeg poslovičnog oportunitizma. Važno je napomenuti da pokajanje za prošle grijehove mora započeti i završiti na nivou ličnog. U Crnoj Gori se to, međutim, ne dešava. U ovoj tački se srijeću i međusobno nadograđuju individualno i sistemsko. Lične metamorfoze od nacionalističkih monstruma do demokratskih ljepotica, ne pripisuju se toliko snazi karaktera i iznenadnom buđenju iz šovinističkog sna, koliko procesu takozvane široke i istinske demokratizacije društva.

Upotreba (zloupotreba) političkog koncepta demokratije nije nova pojava, niti je karakteristična samo za naše prostore. Od svih termina u političkom rječniku, riječ "demokratija" je najbezočnije iskorištavana. Korištena je kao opravdanje za revoluciju, kontrarevoluciju, antibirokratsku revoluciju, crveni i crni teror, politički kompromis i mediokritetstvo. Ovom riječju su označavane predstavničke institucije sistema, otvoreni ekonomski sistemi i oni koje kontroliše država, vladavina lenjinističke partije i diktatura putem plebiscita. Vođeni su ratovi da bi se svijet učinio bezbjednim za nju. Bacane su atomske bombe da bi se ona uspostavila na tuđoj teritoriji. Organizovani su kontraudari da bi se ona zaštitila od gerile. Organizovane su gerile da bi se za nju borile.

Pitanje šta je, a šta nije demokratija, odnosno, koji režimi su demokratski, a koji to nijesu, predstavlja koncept u oblasti političkih nauka oko kojeg se još uvijek lome analitička koplja. Mnoštvo definicija, standarda, mjernih odrednica i pokazatelja manjka ili dovoljnosti demokratskog sadržaja, prosto su preplavili našu stvarnost. Iako već živimo treću deceniju takozvanog "trećeg talasa" demokratizacije, činjenica je da se još uvijek ne može postići konsenzus oko elemenata koji čine demokratiju. Kao posljedica ove teorijske neodređenosti javlja se teskoća u procesu klasifikacije režima na vlasti.

Neki autori, poput Roberta Dahla, koji je u analitičko polje uveo termin *poliarhija*, se zalažu za upotrebu robusnije definicije

demokratije.¹ Ovako konceptualizovana demokratija podrazumijeva ne samo slobodne i kompetitivne izbore, već i druge vidove slobode, koji ove izbore čine smislenim (sloboda izražavanja i organizovanog djelovanja, na primjer). Dahl insistira na postojanju alternativnih izvora informisanja i na profiliranim institucijama koje će se brinuti da politike vlada zavise od potreba i glasačke volje birača. Drugi, pak, mjere demokratiju kroz minimalističke standarde. Za Džozefa Sumpetera, demokratija je politički sistem u kojem se glavne pozicije vlasti popunjavaju kroz proces nadmetanja za glasove birača.² Bez obzira koji od dva pomenuta pristupa upotrijebili, centralno pitanje i dalje ostaje bez odgovora. Ako je, kao što smatra Samjuel Hantington, neki sistem demokratski onda kada su “njegovi najmoćniji kolektivni donosioci odluka izabirani putem poštenih i periodičnih izbora u kojima se kandidati slobodno nadmeću u osvajanju glasova”, ostaje pitanje koji su to elementi koji izbore čine “slobodnim i poštenim”? Kako možemo znati da li su partije imale jednake šanse da vode kvalitetne kampanje? Kako možemo znati da li su objavljeni rezultati zaista pravi odraz volje onih koji su glasali na izborima? Kako možemo znati da li su izabrani zvaničnici zaista “najbolji i najsnažniji donosioci odluka”? Kako možemo znati da se u pozadini svega ne nalaze određeni centri vojne, birokratske ili oligarhijske moći?

Tokom posljednjih desetak godina ova pitanja su aktuelizovana iz više razloga. Prvi razlog jeste činjenica da režimi u svijetu, više nego ikada do sada, usvajaju *formu* izborne demokratije, koja pretpostavlja regularne i kompetitivne višepartijske izbore. Drugi razlog jeste to što mnogi režimi posjeduju pomenutu formu izborne demokratije, ali ne uspijevaju da produkuju *suštinu*, ili to čine na veoma polovičan način. Konačno, ova pitanja su aktuelizovana i činjenicom postojanja visokih međunarodnih standarda vezanih za izbornu demokratiju, i aktivnostima međunarodnih posmatrača koji sve češće prate pojedine izbore.

Uprkos postojanju manje-više stabilnih međunarodnih standarda i uprkos aktivnostima timova međunarodnih izbornih posmatrača, nezavisni analitičari se još uvijek ne mogu složiti oko

¹ Robert Dahl, Polyarchy: Participation and Opposition (New Haven: Yale University Press, 1971).

² Joseph Schumpeter, Capitalism, Socialism, and Democracy (New York: Harper, 1947).

elemenata definisanja režima, pa se danas pojavljuju klasifikacije kao što su: *kompetitivni autoritarni sistemi* i *hegemonistički-partijski sistemi*, odnosno, neka vrsta hibridnih režima. Sve je više politikologa koji zagovaraju tezu da se režimi ne mogu klasifikovati kao demokratski samo zato što imaju višepartijske izbore koji sobom nose određeni nivo izborne nesigurnosti. Steven Levitski i Lukan Wej smatraju da režimi mogu biti istovremeno i *kompetitivni* i *autoritarni*, odnosno, da se ovakvi sistemi vlasti mogu najbolje definisati kao *hibridni režimi*.³ Ovi hibridni režimi su savremeni proizvod, i svaki od njih pokazuje jasne elemente *pseudodemokratičnosti*. Oni su nova forma autoritarnosti, koja ne poštuje stare klasifikacije jednopartijske, vojne ili lične diktature. Ovakvi sistemi i režimi zakazuju izbore i tolerišu određeni nivo pluralizma i višepartijskog nadmetanja, ali oni istovremeno sistematski narušavaju minimalne demokratske norme. Ovi režimi, ne predstavljaju ograničene, nerazvijene ili izobličene forme demokratije. Oni predstavljaju nivo autoritarne vladavine. Njihova pseudodemokratičnost se, između ostalog, ogleda i u činjenici postojanja formalno demokratskih političkih institucija (višepartijski izborni sistem, na primjer), čije formalno postojanje prikriva i legitimizuje realnu autoritarnu dominaciju. Svakom od ovih režima nedostaje otvoreno polje djelovanja u kojem bi bilo moguće slobodno izražavanje volje. Izborni autoritarni režimi funkcionišu i opstaju u međuprostoru.⁴ Oni nikada sasvim ne primjenjuju demokratske mehanizme, ali se takođe ne oslanjaju sasvim na očiglednu represiju. Kroz organizovanje povremenih izbora, ovakvi

³ Termin "hibridni režimi" je samo jedan u mnoštvu klasifikacijskih odrednica, kakve su: "poludemokratija", "virtuelna demokratija", "izborna demokratija", "pseudodemokratija", "neliberalna demokratija", "polu-autoritarianizam", "mekani authoritarianizam" i slično. Mnoštvo definicija indicira ne samo razliku u analitičkim metodama, već govori i o određenoj vrsti "haosa identiteta" kada je u pitanju koncept demokratije. Vidi: Larry Diamond, *Developing Democracy: Toward Consolidation* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1999); Fareed Zakaria, "The Rise of Illiberal Democracy", *Foreign Affairs* 76 (November-December, 1997); Juan J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (Boulder, Colo.: Lynne Rienner, 2000), Andrew Janos, *East Central Europe in the Modern World: The Politics of Borderlands From Pre- to Postcommunism* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2000).

⁴ Andreas Schedler, "The Menu of Manipulation", *Journal of Democracy*, Vol. 13. No. 2 (April, 2002), pp. 36-50.

režimi se trude da za sebe pribave makar i koprenu demokratskog legitimiteta, kako bi time zadovoljili one izvana, i one koji su unutra. Istovremeno, kroz mehanizme autoritarne kontrole, izbori služe za “konačno” učvršćivanje režima na vlasti. San ovakvih režima jeste da poberu plodove izbornog legitimiteta bez da se izlažu riziku demokratske nesigurnosti u konačni rezultat glasanja.

Mislim da smo u Crnoj Gori svjedoci nečega što bi se moglo definisati kao hibridni režim proto-demokratskog tipa, koji praktikuje ironičnu fazu dijaloga, odnosno da smo svjedoci onog što bi se moglo definisati kao “le dialogue de sourds”. U ovoj kakofoniji, niko se i ne trudi da sasluša ili razumije drugog, a jos rjeđe se dopušta izražavanje mišljenja koje odudaraju od opšteprihvaćenih standarda. Pritom se, nimalo slučajno, svi akteri na crnogorskoj javnoj sceni trude da ostave utisak kako se upravo oni iskreno angažuju u procesu političkog dijaloga, dok je “druga strana” uvijek onaj remetilački elemenat (pogrešno i, mislim, tendenciozno označen kao “retrogradni”), koji dekonstruiše “idilu” uspostavljenog koncepta takozvanih integracija u takozvane šire okvire. Crnogorske savremene “ekonomsko-političke” trzavice, nemušti jezik njihovog unutrašnjeg bića, i težnja elite za uljepšavanjem/poliranjem sopstvenog javnog nastupa, kako bi suština ostala nepromijenjena, imaju svoju logiku. Naime, politički sistem na našem prostoru neodoljivo podsjeća na modernizovanu verziju prosvijećenog apsolutizma, koji opstaje pod budnim okom spoljašnjeg faktora. Spoljni uticaj nije zanemarljiv, pošto je njegova uloga ne samo da održava u životu razbijeni politički, ekonomski i kulturni okvir, nego i da bude vrhovni sudija u pitanjima kvaliteta, dometa i vrijednosnih odrednica u svakoj od pomenutih društvenih sfera. Metodologija ovog “prihranjivanja” i kontrole, njihov ritam i konceptualni okvir, predstavljaju modernizovane forme kolonijalne dominacije koje su, tokom kasnih 1990-tih godina, iz Istočne Evrope presađene na crnogorske ogledne uzorke. Naravno, ovdje se ne radi o novini. Iole ozbiljnija analiza političkih, ekonomski i kulturnih trendova u čitavoj Istočnoj Evropi, od vremena pada belinskog zida, pokazace nemjerljivu sličnost između onoga što se donedavno dešavalo u takozvanim zemljama tranzicije, ili Višegradskim Zemljama (Poljska, Češka, Mađarska), i procesa koji se danas odvija u Crnoj Gori. Radi se o procesu kolonizacije svijesti i kriminalizacije društva.

Crnogorski javni prostor je (uz malobrojne časne izuzetke) obojen snažnim tonovima hipokrizije i retoričnosti – osobinama koje se ne mogu plasirati visoko na listi moralnih kvaliteta. Čini se da je ovaj prostor (kao uostalom i onaj u drugim bivšim republikama nekadašnje SFR Jugoslavije) mnogo prepoznatljiviji po spremnosti elite na prosto prilagođavanje, odnosno po pristajanju da se, po potrebi, interveniše na promjeni forme, nego li po kvalitetnom i koncentrisanom naporu da se prvo re-definise, a potom, na osnovu realne potrebe i dobrih argumenata, brani suština. Osim toga, u Crnoj Gori se čak ni promjena forme ne odvija uz učesće javnosti, nego se i ova aktivnost prvo dizajnira unutar nomenklatura (partijskih, finansijskih ili ekonomskih), a potom nameće građanima kroz rafinirane mehanizme ubjeđivanja ili putem dekreta. Dakle, nema dijaloga, nema dvosmjerne komunikacije između elite na vlasti i javnosti (gradjana).

S obzirom da su koncepti dijaloga i demokratije neodvojivi jedan od drugog, teško da se može govoriti o demokratiji u Crnoj Gori, pošto se u našoj sredini uglavnom razmišlja i govori o onome što imamo ili treba da imamo (posjedujemo), a ne o onome šta bi i kako bi trebali da radimo. Da je, kojim slučajem, stvar obrnuta, onda bi se domaća elita potrudila (i osjećala obavezu, odnosno, bila obavezana) da obezbijedi i garantuje manevarski prostor za stvaranje i održavanje kategorije koja se zove "Javnost". Da je situacija drugačije koncipirana, ne bi se desilo da vladajuća elita uzme sebi za bogomdano pravo da toliki niz godina raspolaže dušama, glasovima, željama i budućnošću građana, a da ih o važnim odlukama čak i ne konsultuje. Čini se da savremena crnogorska situacija predstavlja zahvalan materijal za uporednu analizu nedovoljno jasno definisane tačke dodira, odnosno nepostojanja bazičnih uslova za bilo kakav dijalog. To je zahvalno tlo i za proučavanje prirode i karaktera odnosa koji naša elita ima prema onom što nazivamo "javnost", za proučavanje odnosa građana prema vlasti i autoritetu uopšte i, konačno, za toliko potrebnu sveobuhvatnu analizu procesa bastardizacije koncepta dijaloga.

Goran LOJANČIĆ

WWW.DIJALOG.COM

Uvod

Savremeni svet je svet otuđenja. Ne samo da se pojedinci i kolektivi otuđuju jedni od drugih već se i pojedinačno i kolektivno otuđuju od svega onog što ih okružuje.

Izreći ovu tvrdnju u vreme kada su savremene forme komunikacije prevazišle sva klasična prostorna ograničenja i svet pretvorila u ono što se popularno naziva globalnim selom može izgledati jeretički. Jer, ostvarili smo snove iz siromašnih studentskih dana - doručkujemo u Parizu, ručamo u Londonu, a večeramo i spavamo u Njujorku, košulje i cipele kupujemo na aerodromima između dva leta, uslikali smo digitalnom kamerom originalne lokacije sa foto tapeta i razglednica. Na drugom smo mestu još i pre nego što sa onog prvog nestanu svi tragovi našeg prisustva. U trci sa vremenom naše šanse na kladionicama su sve veće i veće, tim pre što sva sredstva za komunikaciju nosimo sa sobom u džepu od košulje. Pretplatili smo se na mobilnost. Za 25 eura mesečno surfujemo svim strujama svetske mreže istovremeno. Prisutni smo ili odsutni jednim pritiskom na taster. Divota. Sloboda. Konačni i završni trijumf naše samobitnosti.

No, bitan deo naše samobitnosti je svest o tome da smo integralni deo tog velikog, nepodeljenog sveta. Artefakte naše socijalne prošlosti, porodicu, pleme, esnaf, narod i ostale trice i kućine zamenili smo učešćem u Fukujaminom Konačnom Kolektivu Globalne Porodice. Bliže i dalje su i u humanosti kao i u prostoru

kategorije koje nagriza zub vremena. Naša lojalnost i briga su prema samom sebi i svima.

Kada bi taj vrli, novi svet predstavljao išta drugo sem retko naseljene zgrade naših ambicija, već bi i prethodna dva pasusa bila dovoljna da zatru onu prvu gromopucačku rečenicu iz teksta. Ali, on predstavlja samo to što predstavlja. Ugodnu fantaziju pojedinačnog uma nemoćnog da se privikne na virtuelnost Prokrustove postelje čije su zamišljene determinante totalna samosvest i samo svest o totalnom.

Ko hoda bespreglednim kanalima komunikacije koje smo izumeli? Sa kim se susreće? U koju svrhu? Koji sadržaj unosi? Obezličeni duhovi, neumni Leukipovi atomi koji se sporadično sudaraju, bez reda, svrhe, plana i, u krajnjoj liniji, bez želje da se susretnu. Ugodno sakriveni ispod «portparolaškog brifingovanja», depersonalizovani, ukrštaju samodovoljne govorancije i to nazivaju razgovorom, šalju jedni drugima elektronske dimne signale svodeći reči na sub-simbole a osećanja na «emotikone» - elektronske čiča-Gliše koji se zarad nas mršte kad smo ljuti i široko smeju kad se šalimo. Mašine koje satiru druge mašine pukim brojem svojih konjskih snaga sateranih ili u motore tenkova, ispod hauba skupocenih automobila ukrašenih sponzorušama, ili u uzaludne, nikom potrebne tomove knjiga, koje niti iko čita, niti im iko vidi svrhu.

Bežeći od Drugih utešili smo se Svima, vrlo dobro svesni da ti Svi, koje niti vidimo, niti čujemo, niti imamo obavezu prema njima, prosto jesu Ništa. Naša «briga» o poplavama u Gvatemali traje otprilike koliko nam je potrebno da pročitamo naslov teksta u novinama o tom događaju. A kad ispraktikujemo našu pedantnu posvećenost Univerzalnoj Deklaraciji o ljudskim pravima, letimičnim pregledom svih naslova u novinama, ostajemo globalno sami, da komuniciramo sami sa sobom, verujući da je odjek našeg glasa iz nepreglednih tunela komunikacije, zapravo glas našeg sagovornika. Dobra vežba za retke, nesrećne prilike kad se sapletemo o Drugog u nekoj od «razgovor gluvih» televizijskih debata sa nesimpatično netačnim naslovima tipa «Dijalog o...».

Ugodan san svima onima koji veruju da se nismo vratili na istu onu granu sa koje smo sišli pre milion godina, doduše, ovog puta naoružani lap top-om i mobilnim telefonom, možda poremeti ova «Mala čitanka dijaloga», hvale vredan pokušaj grupe mladih ljudi iz Podgorice da u pismenoj formi kapitalizuju svoj dugogodišnji rad na predstavljanju dijaloga crnogorskoj javnosti, proistekao iz prometejskog uverenja da taj san nije toliko dubok da bi nam i «Mali bukvar dijaloga» predstavljao isuviše ezoterično štivo.

O povratku na velika vrata

Postoje reči koje već stotinama godina opstaju na rubu razumevanja, iako se fenomeni koje te reči opisuju uporno i naširoko praktikuju, kao da su, na neki način, samorazumljivi. Reč «dijalog» na samom je vrhu liste tih reči. U javnom govoru, pogotovo govoru političara, broj upotrebe reči dijalog po jednom govoru srazmerno je proporcionalan želji onih koji govore da se prikažu kao savremeni, tolerantni i, pre svega, razumni ljudi. Iako ova reč nije napuštala filozofsku literaturu još od antičke Grčke, teško je datirati kada je ponovo stekla opštu naklonost i prvenstvo u simbolizovanju najplemenitijeg i najsofisticiranijeg vida komunikacije medju subjektima. Ko je i kada sa nepregledne police antičke mudrosti skinuo knjigu dijaloga i pozajmio nam je na čitanje?

Značaj dijaloga u svakodnevnoj komunikaciji izbledeo je nestankom njegovih glavnih promotera - stanovnika grčkih polisa. Kada se «zapadni» svet opredelio da disperzivnost polisa zameni cezarskim centralizmom, a šarolikost antičkog politeizma neprikosnovenom državnom religijom, takodje se opredelio i za vertikalni monumentalizam u mišljenju. Na vrhu te vertikale stajala je nepobitna i nesporna «istina» u formi dogme čija je priroda isključivala mogućnost priznavanja drugačijeg mišljenja. Drugačija mišljenja su, zajedno sa svojim autorima, proglašavana jeretičkim, a neretko i likvidirana - što saborski, što na lomači. Od pitagorejke Hiparhije koju je hrišćanska rulja rastrgla u Aleksandriji, pa sve do Djordana Bruna, koji je izgoreo u Rimu, na Piazza del Fiori, srednji vek je pun primera za tezu da dogma i dijalog nisu u nekoj velikoj ljubavi - naprotiv, potpuno se isključuju.

Uz sve naše divljenje prema Renesansi i novom veku, mora se reći da medju svim antičkim idealima koji su tada reafirmisani, dijalog nije našao svoje mesto. Možda najveći politički teoretičar Renesanse, Nikolo Makijaveli, nije baš u istoriji ostao zabeležen kao gorljivi zagovornik dijaloga u politici. Decentralizacija političke i verske moći u doba Reformacije domašila je samo do «ili si sa nama, ili si protiv nas», zašta su primeri sudbina Tomasa Mora i, naročito, prepiska Erazma Roterdamskog i Martina Lutera. (Pomirljivi Erazmo, koji je činio sve da moderira upropaštene odnose Rimske kurije i Lutera i time poštedi Evropu krvavog Tridesetogodišnjeg rata, tako je grubo oklevetan od Lutera da je poslednje godine života proveo u ogorčenju i strahu za sopstveni život). Nepomirljivost suprotstavljenih stavova u njihovo doba, još uvek je verovala više u silu i «pravednost» nego u dijalog i posredovanje.

Uspostavljanje autoriteta uma na štetu autoriteta vere trebalo je da pogoduje sveprožimajućem suočavanju umova, od čega je do dijaloga samo jedan korak. Ali, avaj. Preveliki otklon od metafizike, koliko god bio koristan za nauku, glatko je dogmatizovao važnost epistemoloških metoda. Optimistički pozitivizam se prelio i na humanističke nauke, a kome je, zaboga, potreban ikakav dijalog, kada ima u rukama precizne metode i instrumente koji mogu dovesti do «objektivne» istine. Ni romantizam, koji se u rukama Rusoa i Bajrona pretvorio u «teror srca», nije imao milosti prema dijalogu. Strast i volja, oličene, na primer, u Napoleonu, bile su slepe za sve osim za takmace. Rasel (Bertrand Russell) tvrdi da su čisto tumačeni racionalizam i romantizam konsekvntno doveli do, racionalizam, preko Marksa, do Staljina, a romantizam, preko Ničea, do Hitlera, simbola dva sistema koji su u XX veku bili paradigma za jednoulmje i netrpeljivost.

Možda Raselova veza izgleda malo nategnuto, ali ono što je neosporno je da se upravo protekli vek, kome je belle epoque XIX veka ostavio dosta materijala za optimizam, pretvorio u pravu noćnu moru civilizacije. Možda su medjusobna satiranja bez presedana u dotadašnjoj istoriji nagnala onog našeg prijatelja sa početka pasusa da nas uputi na «knjigu dijaloga», možda strah od armagedonskog oružja koje nam je u posedu. Možda su nas šezdesete, pokazivanjem

da je svet u više boja izlečile od socijalnog daltonizma. Možda nas je sve ovo ili nešto sasvim drugo podsetilo da smo, ako verujemo Aristotelu, «zoon logon echon», bića koja imaju logos. Bilo kako bilo, knjiga dijaloga je ponovo pred nama, a na šta nam svet liči, bila bi neoprostiva greška da je ne pročitamo.

O tumačenju i upotrebi

Kada god se pokuša da se etimološki pojasni reč dijalog, kao da nekako ispliva Heraklitova misao o logosu u svetu koji se «niti skriva, nit otkriva». Prepreke nastaju već kod prevodjenja, budući da sastavne reči «dia» i «logos» na našem jeziku imaju više značenja. Pogotovo su prepreke velike kod reči logos koja ima najmanje dve grupe značenja, vezane za govor i za umnost (ako Heraklitov logos kao univerzalni zakon uselimo u drugu grupu). Najjednostavnija tumačenja govore o dijalogu kao «razgovoru dvoje». To tumačenje se čini preskromnim, jer ni na koji način ne pokazuje u kom smislu bi onda dijalog imao ekskluzivnost (koja mu se inače pridaje) u odnosu na druge forme razgovora. Deo prepreka proizlazi iz površnog shvatanja Platonovih dijaloga, po kojima se dijaloška metoda mejutika, kojom se Sokrat služio u većini Platonovih dijaloga, izjednačava sa dijalogom. Nisu bez značaja ni naše utilitarističke navike, koje nemaju razumevanja za antičke sklonosti da ponekad vode «teorijski dijalog», usmeren isključivo ka tome da se sagovornici približe istini o pojmu oko koga se vodi dijalog. Opšte gledano, nerazumevanju doprinosi i duga istorija između antike i savremenog doba, koja nas ničim nije uverila u tezu o linearnom progresu civilizacije.

Rad na promovisanju dijaloga nužno pretpostavlja posedovanje makar neke ideje šta bi dijalog, zapravo, mogao biti. To je objašnjenje, ako ne i izgovor, da se i koordinator Nansen Dijalog Centra, i pored skromnog znanja, upusti u jedno moguće tumačenje dijaloga.

- 1) Ako želimo da najsveobuhvatnije moguće tumačimo reč logos, nužno je objediniti i komponentu govora i komponentu umnosti. Najbliže tome je Aristotelovo

shvatanje logosa kao «razumskog govora» (za razliku od «barbarosa» - brbljanja). Pretpostavka ovog govora je uvodjenje umnosti kao «kibernetesa» - upravljača, i teza da govor ne može sam sebi biti svrha. Razgovorom mi težimo da nešto postignemo, a kako je naša logosnost pretpostavka naše političnosti (ovde treba biti oprezan – političnost označava prisutnost u uređenoj zajednici a ne obavljanje političke prakse), smisao našeg razgovora je, u najvećoj meri, determinisan našom socijalnom ambicijom. Posedovanje logosa, kao bliže odredjenje čoveka je ono što nas uvodi u zajednicu, jer «onaj koji nikome nije potreban, kome niko nije potreban, ili je zver ili bog». Samo obavljanje dijaloga, u tom slučaju, pretpostavlja zajednicu, što je ishodišna komponenta dijaloga. Ta zajednica ne znači nužno slaganje, ali znači interakciju, to jest, ostajanje na tankoj liniji između potpune beskonfliktnosti i nasilne konfliktnosti, koje obe dovode do poništenja zajednice.

- 2) Dijaloga nema ukoliko se u njega uđe sa trgovačkim ambicijama. To nije natezanje konopa u kojem se prihvata ono što se mora i otima ono što se može, kako bi na kraju rekli da smo se našli negde na pola puta. U dijalogu se umesto nalaženja na pola puta trudimo da onog drugog nadjemo u sebi, zapravo, da privremeno u sebi ukinemo pojam drugog, kako bi ga razumeli kao sebe samog. Iako to izgleda neverovatno u praksi je krajnje jednostavno. Većina ljudi u razgovoru ima tendenciju da posreduje između sebe i sagovornika kroz selekciju onoga što je izgovoreno. Te namere, koje za ovu priliku možemo nazvati debatnim, potpuno isključuju mogućnost dijaloga. Mišljenje sagovornika se mora obraditi u celosti, sa svim «dobrim» i «lošim» stranama. Da bi se to dogodilo to se mišljenje mora pažljivo saslušati i trenutno usvojiti kao svoje. To je jedino moguće u slučaju privremenog isključenja drugog. Svo iskustvo, znanje i strast kojim podupiremo svoje mišljenje u podjednako meri moraju biti primenjeni i na mišljenje drugog. Mi imamo samo jedan um kojim razumemo stvarnost i potpunim angažovanjem tog istog uma jedino

možemo da razumemo sagovornika. Ta komponenta razumevanja je važan ključ za vođenje dijaloga.

- 3) Razumevanje, opet, nije celovito ukoliko smo ravnodušni prema onome koga pokušavamo da razumemo, ili prema predmetu dijaloga. Često se misli da su emocije glavni inhibitor dijaloga. Iako nekontrolisane emocije svakako jesu, čini se da je ta teza precejena. Neki od najuspešnijih dijaloga koje smo vodili doživeli su uspešni preokret tek u trenutku kada su u razgovor uključene i emocije. Razumeti čoveka nije moguće, ukoliko ne pokušate da razumete njegove strasti, strahove, ljubave i mržnje. U iracionalnim stvarima, kao što su, recimo, zajednički egzistencijalni strahovi, često se kriju elementi za uspešan nastavak dijaloga. Komponenta empatije je jedna od najvrednijih tačaka procesa dijaloga.
- 4) Konačno, komponenta slobode predstavlja možda odlučujući efekat dijaloga, a takodje predstavlja i jedan od najkrupnijih kamena spoticanja u našim pokušajima da dijalog razumemo. Govorićemo o dva aspekta slobode. Prvo, ulaziti sa tačno odredjenim, partikularnim ciljem u dijalog ne samo što je gubljenje vremena, već je i kontradikcija. Da bi bio uspešan, dijalog ne sme da bude utilitaristički, jer se time bitno ograničavaju mogućnosti samog procesa dijaloga. Kako se u poslednje vreme daje preterani značaj mnogim rečima, tako se i dijalog često doživljava kao neko čarobno orudje u procesima pregovaranja. To je najobičniji paravan koji treba da sakrije da se sasvim uspešno pregovara i sa pozicije moći. I mnogo lakše ukoliko tu moć posedujete. Kod dijaloga je proces podjednake važnosti kao i sadržaj, zato mora biti unapred oslobodjen od namere. Drugo, dijalog je jedino moguć medju slobodnim ljudima. Svest o tome pomaže da se sloboda sagovornika štiti kao što se štiti svoja sloboda. Arbitrarnost u razgovoru remeti delikatnu ravnotežu medju sagovornicima što ukida dijalog usled ukidanja medjusobnog priznanja. Hegel je primetio da je priznanje besmisleno ukoliko ne dolazi od slobodno priznate volje. Priznanje gospodara od strane roba obojicu čini nepriznatim, pa je dijalog izmedju ove dvojice nemoguć. Stoga su pobeda i poraz reči koje nemaju nikakvog smisla u dijalogu.

Umesto zaključka

Promocija dijaloga na Zapadnom Balkanu (kako se sad naziva teritorija na kojoj smo nekada imali jednu državu) kao sredstva za bolje razumevanje i eventualnu saradnju onih istih plemena koja još uvek stružu ratničke boje sa lica, zaista se ponekad čini donkihotovskim poslom. Ali, kako smo mi, na žalost, već probali druge vidove komunikacije, i takav izbor čini se jedino logičnim. Većina mladih ljudi koji rade u mreži Nansen Dijalog centara preturila je te vidove komunikacije preko svojih ledja. Time je naša obaveza da insistiramo na dijalogu veća i razumljivija. Ratovi i svekolika beda koja je iz njih proizišla, ogolili su sliku naše stvarnosti do najjednostavnijih simbola. Ta slika, koju mi sa sobom nosimo i pokazujemo ljudima u celom regionu, izgleda otprilike kao replika Džordža Vašingtona svom generalu Lafajetu: «Generale, ako danas ne budemo zajedno, sutra ćemo visiti odvojeno».

Boris RAONIĆ

NEDOUMICE O DIJALOGU

U političkom riječniku u Crnoj Gori riječ dijalog je jedna od najaktuelnijih. Česti su pozivi na dijalog i još češći govori o njegovoj neophodnosti. No, nažalost utisak je da većina glasnogovornika nije svjesna i upoznata sa stvarnim značenjem te riječi i, što je još gore, utisak je da oni nijesu iskreno spremni na dijalog. Utisak je da je danas većinsko stanovište da je dijalog puki razgovor dva ili više lica, isto tako kao što je demokratija gola vladavina većine i ništa više. Međutim, nije tako. U pitanju su mnogo širi principi, čija je prekomjerna eksploatacija u raznim govorancijama, u svim mogućim gramatičkim oblicima, a bez stvarne primjene, stvorila zanimljiv fenomen u kojem se ti pojmovi polako obesmišljavaju.

Tehnika dijaloga je osnovni način spoznaje o stavovima i ramišljanjima ljudi koji imaju suprotne stavove. Dijalog postoji samo ukoliko je izbalansirano slušanje i kazivanje. Ljudsko biće prvo nauči slušati, pa tek onda govoriti. Kako u nama narasta potreba za ubjeđivanjem, debaterstvom, branjenjem unaprijed zauzetih pozicija, fenomen je koji treba ispitivati. Zbilja bi bilo zanimljivo za istraživanje, svijest ljudi sa ovog područja da je otvorena komunikacija i spremnost na promjenu stava, znak slabosti. A još davno je rečeno: *Nemo doctus unquam mutationem consili inconstantiam dixit esse* (Niko pametan nije nazvao promjenu mišljenja prevrtljivošću).

Primjetno je da su i u zadnje vrijeme u medijima sve rjeđe emisije tipa TV duel, Ring, Jedan - na - jedan i ostale debate i da se sve više govori o dijalogu. No, utisak je da mnogi koji ga upotrebljavaju,

termin dijalog miješaju sa debatom. No, razlika između ova dva vida komunikacije je ogromna.

Osnovna razlika je u tome što je cilj debate pobjeđivanje sagovornika, dok je kod dijaloga cilj razumijevanje. U dijalogu, dok jedna strana govori, druga je skoncentrisana na slušanje, dok se u debati traži slaba tačka u argumentaciji sagovornika, kako bi se napao i čeka na priliku da se govori. U debati sagovornici su vrlo često uvrjedljivi jedan prema drugom, usmjereni na ubjeđivanje i vrlo često preskačući argumente, polemišu sa licnošću, dok u dijalogu, sagovornici se poštuju, uče jedan od drugog, dijele iskustvo i pokazuju radoznalost, a za svoje tvrdnje daju argumente. U dijalogu sagovornici iznose i osjećanja, postavljaju pitanja, a u debati se brani unaprijed zauzeta pozicija i iznose se konstantacije. U dijalogu sagovornik je svjestan da osoba sa drugačijim stavovima, doprinosi spoznaji istine i kritična je prema svojim stavovima, dok smo u debati kritični prema sagovorniku.

Rezultat debate nikada nije rješenje problema. On je po završetku debate samo zamrznut i predstavlja potencijal za eskalaciju problema i polarizaciju neistomišljenika. U dijalogu (ukoliko je on iskren, jer u suprotnom njega nema) obje strane su zadovoljne jer osjećaju da su iz suprotnosti mišljenja izašli bogatiji za nove perspektive i eventualna rješenja problema, a po završetku dijaloga, uvijek su spremne za nastavak komunikacije.

Izgleda da je u ljudskoj prirodi, ili makar onoj bliskoj ljudima sa ovih prostora, sa jakim egom i priličnom arogancijom, bliža debata kao način komunikacije. Zbog čega je to tako, zašto u procesu socijalizacije, preovldava želja za ubjeđivanjem i nametanjem svojeg mišljenja, nasuprot saznavanju, otkrivanju, preispitivanju, pitanje je na koje odgovor treba da daju stručnjaci. Ono što začuđuje je ogromna podrška razvijanju debaterskog razmišljanja i praksi sa mnogo respektabilnih strana. Ugledni profesori univerziteta osnivaju "klubove verbalnog ratništva", donatori daju ogromne sume novca za pospješivanje ovoga načina komunikacije i na kraju mediji, za koje drugi način komunikacije i ne postoji. Ruku na srce, taj vojnički način komuniciranja, ima i neke pozitivne strane, ali su iste te (možda u

manjoj mjeri) sadžane i u dijaloškoj formi. Čemu to može da vodi i čemu nas već vodi, vrlo lako je vidjeti. Na sreću, u zadnje vrijeme, primjetne su neke promjene u ovakvom odnosu. Isti ti profesori i mediji javno govore i pišu o prednostima dijaloga, dok donatori podržavaju vid komunikacije koji odgovara civilizovanom i građanskom društvu. Nadam se da će se ovaj trend i ubuduće nastaviti.

Konačno se mogu svesti računi politike onih ljudi za koje su postojala dva vrsta mišljenja - svoje i pogrešno. U ovom trenutku u Crnoj Gori nam je potrebno mnogo mudrosti i razumijevanja među neistomišljenicima, mnoga preispitivanja vlastitih uvjerenja i argumenata za njih. Pobjeda u debatama na TV emisijama, u Parlamentu, ili NVO-ima koji njeguju ovaj vid komunikacije (pa bio on po bilo kojem parlamentarnom sistemu debate), neće doprinijeti postizanju trajne stabilnosti, koja je uslov svakojakog napretka našeg društva, zašta se svi mi, bar deklarativno, zalažemo. I pored toga što su glasni i postaju sve glasniji, oni koji tvrde da je u Crnoj Gori sve ogoljeno do kostiju, smatram da oni nijesu u pravu. Zar ovoliko ponavljanje sa istim temama i strah od hvatanja u koštac sa suštinskim pitanjima koja pritiskaju naše društvo, nijesu dokaz, da mi tek sada postajemo svjesni u čemu su naše razlike. Kako ih dovesti u sklad, tema je o kojoj ćemo razmišljati tek onda kada ih postanemo svjeni i spremni da ih ukomponujemo u jedno skladno društvo. Primjetna su i promjena mišljenja onih koji su do skoro izgledali čvrsto ušančeni na svojim pozicijama.

Ukoliko se uzme kao istina da nedostatak informacija vodi nerazumijevanju, a ono dalje ka konfliktima, kao i to da naša priroda, naša sklonost ka pronalaženju prečica i olakom davanju krajnjih sudova, u stvari je izbjegavanje informacija i kvalitetnog sagledavanja problema, onda se može zaključiti da samo kroz dijalog, kroz aktivno slušanje, može se približiti stvarima koje su naše društvo podijelile po više osnova na dvije strane. Naslijeđene i novostvorene podjele koje su naše društvo toliko opteretile, i sve više generišu nove, dokaz su da naše elite nikada nijesu sjele i iskreno povele dijalog sa željom da saznaju nešto više o razlozima za date pozicije, interese i potrebe druge strane. Ukoliko bi oni iskreno to poželjeli taj proces, odnosno

uvidjeli njegovu neophodnost i njemu pristupili sa iskrenošću, to bi vodilo pomjeranju sa učvršćenih pozicija na interese, što bi ih dovelo do ogromnog broja stvari koje su im (nam) zajedničke.

Međutim, treba znati da dijalog ne mora obavezno voditi rješenjima spornih pitanja i harmoniji. Dijalogom se dolazi do stvarne slike, koja je uslov razumijevanja, a tek ono je preduslov rješenja, pogotovu u slučajevima dubokog konflikta. Zato neozbiljno izgledaju dijalozi koji su vremenski ograničeni, i uz to bez upoznavanja javnosti o njihovoj stvarnoj sadržini. Za dijalog ne smije biti vremenskih ograničenja i tajnovitosti. Takođe, strane u dijalogu ne smiju smetnuti sa uma, da biti u pravu nije dovoljno. Kada se dvije djevojčice svađaju oko lutke, dovešće do toga da se ona slomi, iako je ona pripadala jednoj od njih dvije.

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Републике Црне Горе, Цетиње

316.647.5 (082)
177.2 (082)

MALA čitanka o dijalogu/ [grupa autora]. - Podgorica: Nansen
dijalog centar - Crna Gora, 2005 (Podgorica: Grafo Crna Gora). - 83 str. / 21
cm

Dio teksta ćir. - Tiraž 500. - Predgovor / Boris Raonić: str. 7.
(Broš)

a) Дијалог - Зборници b) Толеранција
Зборници
COBISS.CG-ID 8888848

